अथ हलन्तनपुंसकलिङ्गप्रकरणम्

अथ हलन्तनपुंसकलिङ्गे हकारान्ता निरुप्यन्ते। सु-शोभनाः अनड्वाहः यस्य तत् कुलम् स्वनडुत्-स्वनडुद्। स्वमोर्लुक्। दत्वम्। स्वनडुत्, स्वनडुद्। स्वनडुही। '**चतुरनडुहोः-**' (**सू. ३३१**) इत्याम्। स्वनड्वांहि। पुनस्तद्वत्। शेषं पुंवत्। **इति हान्ताः।** '**दिव उत्**' (**सू. ३३७**) अहर्विमलद्यु। अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पूर्वपदस्येवोत्तरखण्डस्यापि पदसंज्ञायां प्राप्तायाम् '**उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ प्रतिषेधः**' (**वा. ४८०**) इति प्रत्ययलक्षणं न। विमलदिवी। विमलदिवि। 'अपदादिविधौ' किम्? दधिसेचौ। इह षत्वनिषेधे कर्त्तव्ये पदत्वमस्त्येव। चकारस्य कुत्वे तु न। **इति वान्ताः।** वाः, वारी। अझलन्तत्वान्न नुम्- वारि। चत्वारि। **इति रेफान्ताः।** '**न लुमता-**' (**सू. २६३**) इति कादेशो न। किम्। के। कानि। इदम्। इमे। इमानि।

रूपलेखनप्रकारः -

स्वनडुत्-स्वनडुद्-स्वनडुह् शब्दात् ''कृत्तद्धितसमासाश्च'' इति सूत्रेण प्रातिपदिकसञ्ज्ञायाम् ''स्वौजसमौट्'' इत्यादिना सु प्रत्यये अनुबन्धलोपे स्वनडुह्+स् इति जाते ''हल्ङ्याभ्योदीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल्'' इति सुलोपे प्राप्ते तं प्रबाध्य ''स्वमोर्नपुंसकात्'' इति सुलुकि ''प्रत्ययलोपेप्रत्ययलक्षणम्'' इति प्रत्ययलक्षणत्वात् पदत्वे ''वसुस्रंसुध्वस्वनडुहां दः'' इति सूत्रेण हस्य दकारे स्वनडुद् इति जाते ''वाऽवसाने'' इति सूत्रेण विकल्पेन चर्त्वे स्वनडुत् इति रूपं सिद्ध्यति। चर्त्वाभावे स्वनडुद् इति रूपं भवति।

स्वनडुही-स्वनडुह् शब्दात् प्रातिपदिकात् ''स्वौजसमौट्.'' इत्यादिना औ विभक्तौ ''नपुंसकाच्च'' इति औ स्थाने शी आदेशे अनुबन्धलोपे स्वनडुही इति रूपं भवति।

स्वनड्वांहि-स्वनडुह् इत्यस्मात् प्रातिपदिकात् ''स्वौजसमौट्.'' इत्यादिना जस्-शस् प्रत्यये स्वनडुह्+जस्/शस् इति जाते ''जश्शसोः शि'' इति सूत्रेण जस्/शस् स्थाने शि आदेशे ''शि सर्वनामस्थानम्'' इति सूत्रेण सर्वनामस्थानसंज्ञायाम् ''चतुरनडुहोरामुदात्तः'' इति सूत्रेण आमागमे अनुबन्धलोपे ''नपुंसकस्य झलचः'' इति नुमागमे अनुबन्धलोपे स्वनडु आन् ह् + इ इति जाते ''इको यणचि'' इति यणि ''नश्चापदान्तस्य झलि'' इति नस्यानुस्वारे स्वनड्वांहि इति रूपं भवति।

द्वितीयायां विभक्तावपि एवमेव रूपाणि भवन्ति। तृतीयादिषु पुंवत् भ्याम्, भिस्, भ्यस्, सुप् प्रत्ययेषु परे ''वसुस्रंसुध्वंस्वनडुहां दः'' इति हस्य दत्वं भवति।

स्वनडुह् शब्दस्य रूपाणि

विभक्तिः	**एकवचनम्**	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथमा	स्वनडुत्-द्	स्वनडुही	स्वनड्वांहि
द्वितीया	स्वनडुत्-द्	स्वनडुही	स्वनड्वांहि
तृतीया	स्वनडुहा	स्वनडुद्भ्याम्	स्वनडुद्भिः
चतुर्थी	स्वनडुहे	स्वनडुद्भ्याम्	स्वनडुद्भ्यः
पञ्चमी	स्वनडुहः	स्वनडुद्भ्याम्	स्वनडुद्भ्यः
षष्ठी	स्वनडुहः	स्वनडुहोः	स्वनडुहाम्
सप्तमी	स्वनडुहि	स्वनडुहोः	स्वनडुत्सु
सम्बोधनम्	हे स्वनडुत्-द्!	हे स्वनडुही!	हे स्वनड्वांहि!

हति हान्ताः।

विमला द्यौः यस्य तत् अहः इति विग्रहे बहुव्रीहि समासे विमलदिव् शब्दः भवति। रूपलेखनप्रकारः - विमलदिव् शब्दात् कृत्तद्धितसमासाश्च इति सूत्रेण प्रातिपदिकसंज्ञायाम् ''स्वौजसमौट्.'' इति सूत्रेण सुप्रत्यये विमलदिव्+सु

इति जाते ''स्वमोर्नपुंसकात्'' इति सुलुकि ''दिव उत्'' इति वकारस्य उत्वे ''इको यणचि'' इति यणि विमलद्यु इति रूपं भवति।

विमलदिवी – विमलदिव् शब्दात् ''कृतद्धितसमासाश्च'' इति प्रातिपदिकसंज्ञायाम् ''स्वौजसमौट्.'' इत्यादिना औ प्रत्यये विमलदिव्+औ इति जाते ''प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्'' इति प्रत्ययलक्षणत्वात् पदत्वात् ''दिव उत्' इति वकारस्य उत्वे प्राप्ते ''उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ प्रतिषेध:'' इति वार्तिकेन प्रत्ययलक्षणनिषेधे कृते ''नपुंसकाच्च'' इति औ स्थाने शी आदेशे अनुबन्धलोपे विमलदिवी इति रूपं सिद्ध्यति।

विमलदिवि – विमलदिव् शब्दात् ''कृत्तद्धितसमासाश्च'' इति सूत्रेण प्रातिपदिकसंज्ञायाम् ''स्वौजसमौट्'' इत्यादिना जस् विभक्तौ विमलदिव्+जस् इति जाते ''जश्शसो: शि'' इति जस् स्थाने शि आदेशे अनुबन्धलोपे विमलदिव्+इ इति जाते ''प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्'' इति प्रत्ययलक्षणत्वात् अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पूर्वपदस्येव उत्तरखण्डस्यापि पदसंज्ञायां प्राप्तायाम् ''उत्तरपदत्वे चापदादिविधौप्रतिषेध:'' इति तन्निषेधे'' ''दिव उत्'' इति उत्वं न भवति 'विमलदिवि' इति रूपं सिद्ध्यति।

पङ्क्ति विवेचनम् –

अपदादिविधौ किम्? दधिसेचौ

ननु 'उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ प्रतिषेध:' इति वार्तिके अपदादिविधौ इति पदं न स्यात् तदा ''दधिसेचौ'' इत्यत्र सिञ्च् धातो: क्विपि सर्वापहारिलोपे दध्न: सेचौ इत्यर्थे समासे सुब्लुकि ''प्रत्ययलोपेप्रत्ययलक्षणम् इति प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य 'सेच्' इत्यस्य पदत्वात् ''सात्पदाद्यो:'' इति षत्वनिषेधो भवति। षत्वनिषेध: पदादिविधि: अस्ति। उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ प्रतिषेध: इत्यत्र अपदादि इति नञि स्वीकरणात् षत्वनिषेधो न भवति।

चकारस्य कुत्वे तु न – दधि सेचौ इत्यत्र ''चो कु:'' इत्यनेन कुत्व कर्तव्यतायां सेच् इत्यस्य पदसंज्ञा न भवति। कुत्व पदान्तविधिरस्ति। अत: 'उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ प्रतिषेध:' इति वार्तिकेन प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात् पदत्वाभावे कुत्वं न भवति। इति वान्ता:।

रेफान्त वार् शब्दस्य रूपलेखनप्रकार: –

वा: – वार् शब्दात् ''कृत्तद्धितसमासाश्च'' इति प्रतिपदिकसंज्ञायाम् 'स्वौजसमौट.' इत्यादिना सु प्रत्यये ''हल्ङ्याब्भ्यो.'' इति सुलोपे प्राप्ते तं प्रबाध्य ''स्वमोर्नपुंसकात्'' इति सुलुकि ''खरवसानयोर्विसर्जनीय:'' इति रेफस्य विसर्गे वा: इति रूपं भवति।

वारी–वार् शब्दात् प्रातिपदिकत्वात् औ विभक्तौ ''नपुंसकाच्च'' इति सूत्रेण औ स्थाने शी आदेशे अनुबन्धलोपे वारी इति रूपं भवति।

वारि–वार् शब्दात् प्रातिपदिकत्वात् जस् विभक्तौ ''जश्शसो: शि'' इति सूत्रेण जस् स्थाने शि आदेशे अनुबन्धलोपे झलन्ताभावात् न नुमि वारि इति रूपं सिद्ध्यति।

वार् (जलम्) शब्दस्य रूपाणि

विभक्ति	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	वा:	वारी	वारि
द्वितीया	वा:	वारी	वारि
तृतीया	वारा	वार्भ्याम्	वार्भि:
चतुर्थी	वारे	वार्भ्याम्	वार्भ्य:
पञ्चमी	वार:	वार्भ्याम्	वार्भ्य:
षष्ठी	वार:	वारो:	वाराम्

सप्तमी	वारि	वारो:	वार्षु
सम्बोधनम्	हे वा:!	हे वारी!	हे वारि!

विशेष: – अत्र रो: रेफाभावात् 'रो: सुपि' इति रेफस्य न विसर्ग:। संख्यावाचक बहुवचनान्त 'चतुर्' शब्दस्य रूपलेखनप्रकार: –

चत्वारि–चतुर् शब्दात् प्रातिपदिकात् ''स्वौजसमौट.'' इत्यादिना जस् प्रत्यये चतुर्+जस् इति जाते ''जश्शसो: शि'' इति जस् स्थाने शि आदेशे ''शि सर्वनामस्थानम्'' इति सूत्रेण सर्वनामस्थानसंज्ञायाम् ''चतुरनडुहोरामुदात्त:'' इति सूत्रेण आमागमे अनुबन्धलोपे ''इको यणचि'' इति यणि चत्वारि इति रूपं सिद्धम्। शसि प्रत्यये तद्वत्। शेषं पुंवत्। इति रेफान्ता:।

मकारान्त 'किम्' शब्दस्य रूपलेखनप्रकार: –

किम्–किम् शब्दात् प्रातिपदिकात् ''स्वौजसमौट.'' इति सुप्रत्यये ''स्वमोर्नपुंसकात्'' इति सुलुकि किम् इति रूपं भवति।

के–किम् शब्दात् प्रातिपदिकात् ''स्वौजसमौट्॰'' इति औ विभक्तौ किम्+औ इति जाते ''किम: क:'' इति किम् स्थाने कादेशे क+औ इति जाते ''नपुंसकाच्च'' इति औ स्थाने शी आदेशे अनुबन्धलोपे ''आद्गुण:'' इति सूत्रेण अकारेकारयो: गुणे के इति रूपं सिद्ध्यति।

कानि–किम् शब्दात् प्रातिपदिकात् ''स्वौजसमौट्॰'' इत्यादिना जस् विभक्तौ 'जश्शसो: शि' इति जस: शि आदेशे अनुबन्धलोपे किम् + इ इति जाते 'शिसर्वनामस्थानम्' इति सर्वनामस्थानसंज्ञायाम् ''किम: क:'' इति किम् स्थाने कादेशे ''नपुंसकस्य झलच:'' इति नुमागमे अनुबन्धलोपे कन्+इ इति जाते ''सर्वनामस्थाने चाऽसम्बुद्धौ'' इति उपधादीर्घे कानि इति रूपं सिद्ध्यति।

किम् शब्दस्य रूपाणि

विभक्ति:	**एकवचनम्**	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथमा	किम्	के	कानि
द्वितीया	किम्	के	कानि
तृतीया	केन	काभ्याम्	कै:
चतुर्थी	कस्मै	काभ्याम्	केभ्य:
पञ्चमी	कस्मात्	काभ्याम्	केभ्य:
षष्ठी	कस्य	कयो:	केषाम्
सप्तमी	कस्मिन्	कयो:	केषु

त्यदादीनां सम्बोधनं नास्ति।

इदम् शब्दस्य रूपलेखन प्रकार: –

इदम्–इदम् शब्दात् ''कृत्तद्धितसमासाश्च'' इति सूत्रेण प्रातिपदिकसंज्ञायाम् ''स्वौजसमौट्॰'' इत्यादिना सु प्रत्यये ''स्वमोर्नपुंसकात्'' इति सुलुकि ''प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्'' इति प्रत्ययलक्षणे प्राप्ते ''न लुमताङ्गस्य'' इति निषेधे विभक्ते: परत्वाभावात् ''इदमो म:'' ''त्यदादीनाम:'' इत्यस्य च प्रवृत्तिर्न भवति इदम् इति रूपं सिद्ध्यति।

इमे – इदम् शब्दात् प्रातिपदिकात् ''स्वौजसमौट्॰'' इत्यादिना औ विभक्तौ इदम्+औ इति इति जाते ''नपुंसकाच्च'' इति औ स्थाने शी आदेशे ''लशक्वतद्धिते'' इति शस्येत्संज्ञायाम् इदम्+ई इति जाते ''त्यदादीनाम:'' इति अत्वे ''अतो गुणे'' इति पररूपे इद + ई इति जाते ''दश्च'' इति सूत्रेण दस्य मत्वे ''आद्गुण:'' इति सूत्रेण अकारेकारयो: एत्वे गुणे इमे इति रूपं सिद्धम्।

इमानि – इदम् शब्दात् प्रातिपदिकात् ''स्वौजसमौट्॰'' इत्यादिना सूत्रेण जस् विभक्तौ इदम्+जस् इति जाते ''त्यदादीनाम:'' इति सूत्रेण मस्यात्वे ''अतो गुणे'' इति पररूपे इद+जस् इति जाते ''जश्शसोशि'' इति सूत्रेण सर्वनामस्थानसंज्ञायाम् ''नपुंसकस्य झलच:'' इति नुमागमे अनुबन्धलोपे ''दश्च'' इति दस्य मत्वे इमन् इ इति जाते ''सर्वनामस्थाने चाऽसम्बुद्धौ'' इति उपधादीर्घे इमानि इति रूपं सिद्ध्यति।

पुनस्तद्वत्। शेषं पुंवत्।

इदम् शब्दस्य रूपाणि

विभक्ति:	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	इदम्	इमे	इमानि
द्वितीया	इदम्	इमे	इमानि
तृतीया	अनेन	आभ्याम्	एभि:
चतुर्थी	अस्मै	आभ्याम्	एभ्य:
पञ्चमी	अस्मात्	आभ्याम्	एभ्य:
षष्ठी	अस्य	अनयो:	एषाम्
सप्तमी	अस्मिन्	अनयो:	एषु

वा. अन्वादेशे नपुंसके एनद्वक्तव्य: (वा. १५३९) एनत्। एने। एनानि। एनेन। एनयो:। एनयो:। **इति मान्ता:।** ब्रह्म। ब्रह्मणी। ब्रह्माणि।

वार्तिकमिदं महाभाष्ये ''द्वितीयाटौस्स्वेन:'' इति सूत्रे पठितम्। अत: द्वितीयायाम् टायाम् ओसि च परे एव प्रवृत्तं भवति।

वार्तिकार्थ: – इदमेतदोरन्वादेशे एनत् स्यात् द्वितीयायां, टापरे ओसि च परे।

रूपलेखनप्रकार: –

एनत्–द्–इदम् शब्दात् प्रातिपदिकात् ''स्वौजसमौट्॰'' इत्यादिना सूत्रेण अम् विभक्तौ इदम्+अम् इति जाते ''स्वमोर्नपुंसकात्'' इति अमो लुकि इदम् इति जाते ''प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्'' इति प्रत्ययलक्षणे प्राप्ते ''न लुमताङ्गस्य'' इति निषेधे ''अन्वादेशे नपुंसक एनद्वक्तव्य:'' इति वार्तिकेन इदम् स्थाने एनदादेशे ''झलां जशोऽन्ते'' इति जश्त्वे ''वाऽवसाने'' इति विकल्पेन चर्त्वे एनत् इति रूपं सिद्धम्। चर्त्वाभावे एनद् इति भवति। अत्र एनद्विधानसामर्थ्यात् प्रत्ययलक्षणत्वात् पदत्वम्।

भाष्यकारेण महाभाष्ये 'एनदिति नपुंसकैकवचने वक्तव्यम्' इति पठित्वा ''कुण्डमानय प्रक्षालयैनत्'' इत्युदाहृतम्।

अन्वादेशे इदम् शब्दस्य रूपाणि नपुंसकलिङ्गे

विभक्ति:	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	इदम्	इमे	इमानि
द्वितीया	एनत्–द्	एने	एनानि
तृतीया	एनेन	आभ्याम्	एभि:
चतुर्थी	अस्मै	आभ्याम्	एभ्य:
पञ्चमी	अस्मात्	आभ्याम्	एभ्य:
षष्ठी	अस्य	एनयो:	एषाम्
सप्तमी	अस्मिन्	एनयो:	एषु

एने–इदम् शब्दात् प्रातिपदिकत्वात् औट्विभक्तौ अनुबन्धलोपे इदम्+औ इति जाते ''नपुंसकाच्च'' इति औ स्थाने शी आदेशे ''लशक्वतद्धिते'' इति शकारस्येत्संज्ञायाम् अन्वादेशे नपुंसके एनद् वक्तव्य: इति वार्तिकेन इदम् स्थाने एनदादेशे ''त्यदादीनाम:'' इति अत्वे 'अतो गुणे' इति पररूपे ''आद्गुण:'' इति एने इति रूपं सिद्धम्।

एनानि, एनेन, एनयो: इत्यत्र इदम् स्थाने एनत् आदेशे ''त्यदादीनाम:'' इति अत्वे पररूपे कृते शेषविधानं ज्ञान शब्दवत् कर्त्तव्यम्। इति मान्ता:।

नकारान्त 'ब्रह्मन्' शब्दस्य रूपलेखनप्रकार: –

ब्रह्म–ब्रह्मन् शब्दात् ''कृतद्धितसमासाश्च'' इति सूत्रेण प्रातिपदिक संज्ञायाम् ''स्वौजसमौट्॰'' इत्यादिना सु प्रत्यये ''स्वमोर्नपुंसकात्'' इति सुलुकि ''प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्'' इति प्रत्ययलक्षणात् पदसञ्ज्ञायाम्, ''नलोप: प्रातिपदिकान्तस्य'' इति नस्य लोपे ब्रह्म इति रूपं सिद्धम्।

ब्रह्मणी – ब्रह्मन् शब्दात् प्रातिपदिकात् औ विभक्तौ ब्रह्मन् औ इति जाते ''नपुंसकाच्च'' इति औ स्थाने शी आदेशे ''विभाषा ङिश्यो:'' इति अनोऽकारस्य विकल्पेन लोपे प्राप्ते ''न संयोगाद् वमन्तात्'' इति तन्निषेधे ''अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि'' इति नस्य णत्वे ब्रह्मणी इति रूपं सिद्ध्यति।

ब्रह्माणि – ब्रह्मन् शब्दात् प्रातिपदिकात् जसि प्रत्यये अनुबन्धलोपे ''जशशसो: शि:'' इति शि आदेशे ''शि सर्वनामस्थानम्'' इति सूत्रेण सर्वनामस्थानसञ्ज्ञायाम्'' सर्वनामस्थाने चाऽसम्बुद्धौ ''इति उपधादीर्घे ''अट्कुप्वाङ्'' इति नस्य णत्वे ब्रह्माणि इति रूपं सिद्ध्यति।

सम्बुद्धौ नपुंसकानां नलोपो वा वक्तव्य: (वा.) हे ब्रह्मन्, हे ब्रह्म। '**रोऽसुपि' (सू. १७२)**। अहर्भाति। '**विभाषा ङिश्यो:' (सू. २३७)**। अह्नी, अहनी। अहानि।

वार्तिकार्थ: – नपुंसकलिङ्गे नान्तशब्दस्य नकारस्य लोप: स्यात् सम्बुद्धौ परे वा।

हे ब्रह्म, हे ब्रह्मन्–ब्रह्मन् शब्दात् प्रातिपदिकात् सम्बोधने प्रथमायां सु विभक्तौ ''एकवचनं सम्बुद्धि:'' इति सम्बुद्धिसंज्ञायाम् हे ब्रह्मन्+सु इति जाते ''सम्बुद्धौ नपुंसकानां नलोपो वा वक्तव्य:'' इति विकल्पेन नकारस्य लोपे ''एङ्ह्रस्वात् सम्बुद्धे:'' इति सुलोपे हे ब्रह्म इति रूपं सिद्ध्यति। नलोपाभावपक्षे ''हल्ङ्याभ्यो.'' इति सुलोपे हे ब्रह्मन् इति रूपं भवति।

अहन् शब्दस्य रूपलेखनप्रकार: –

अह: – अहन् शब्दात् प्रातिपदिकात् ''स्वौजसमौट्.'' इत्यादिना सु प्रत्यये अहन्+सु इति जाते ''स्वमोर्नपुंसकात्'' इति सुलुकि ''प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् ''इति प्रत्ययलक्षणे प्राप्ते'' नु लुमताङ्गस्य इति तन्निषेधे ''रोऽसुपि'' इति नस्य रेफादेशे ''खरवसानयोर्विसर्जनीय:'' इति रेफस्य विसर्गे 'अह:' इति रूपं सिद्ध्यति।

अह्नी–अहनी–अहन् शब्दात् प्रातिपदिकात् औ विभक्तौ ''नपुंसकाच्च'' इति औ स्थाने शी आदेशे अनुबन्धलोपे अहन्+ई इति जाते ''यचिभम्'' इति भत्वात् ''विभाषाङिश्यो:'' इति विकल्पेन अनोऽकारस्य लोपे अह्नी इति रूपं सिद्ध्यति। लोपाभावपक्षे अहनी इति रूपं भवति।

अहानि – अहन् शब्दात् प्रातिपदिकात् जसि प्रत्यये ''जशशसो: शि:'' इति जस् स्थाने शि आदेशे ''शि सर्वनामस्थानम्'' इति सर्वनामस्थान संज्ञायाम् ''सर्वनामस्थाने चाऽसम्बुद्धौ इति उपधादीर्घे अहानि इति रूपं सिद्ध्यति।

अह्ना – अहन् शब्दात् प्रातिपदिकात्कात् टा विभक्तौ अनुबन्धलोपे ''यचि भम्'' इति भसंज्ञायाम् ''अल्लोपोऽन:'' इति अनोऽकारस्य लोपे अह्ना इति रूपं सिद्ध्यति।

४४३ अहन् ८/२/६८

'अहन्' इत्यस्य रु: स्यात् पदान्ते। अहोभ्याम्। अहोभि:। इह 'अह:' 'अहोभ्याम्' इत्यादौ रत्वरुत्वयोरसिद्धत्वान्नलोपे प्राप्ते '**अहन्**' इत्यावर्त्य एकेन नलोपाभावं निपात्य द्वितीयेन रुर्विधेय:। तदन्तस्यापि रुत्वरत्वे, दीर्घाण्यहानि यस्मिन् स

दीर्घाहा निदाघः। इह हल्ङ्यादिलोपे प्रत्ययलक्षणेन '**असुपि**' इति निषेधाद्रत्वाभावे रुः, तस्यासिद्धत्वान्नान्तलक्षण उपधादीर्घः। सम्बुद्धौ तु हे दीर्घाहो! निदाघ। दीर्घाहानौ। दीर्घाहानः। दीर्घाह्ना। दीर्घाहोभ्याम्। दण्डि। दण्डिनी। दण्डीनि। स्रग्वि। स्रग्विणी, स्रग्वीणि। वाग्मि। वाग्मिनी। वाग्मीनि। बहुवृत्रह। बहुवृत्रघ्नी, बहुवृत्रहणी। बहुवृत्रहाणि। बहुपूष। बहुपूष्णी, बहूपूषणी। बहुपूषाणि। बह्वर्यम। बह्वर्यम्णी, बह्वर्यमणी। बह्वर्यमाणि। **इति नान्ताः।** असृजः पदान्ते कुत्वम्, सृजेः क्विनो विधानात्। विश्वसृडादौ तु न। '**सृजिदृशोः-**' **(सू. २४०५)** इति सूत्रे 'रज्जुसृड्भ्याम्' इति भाष्यप्रयोगात्। यद्वा '**व्रश्च-**' **(सू. २९४)** आदिसूत्रे सृजियज्योः पदान्ते षत्वं कुत्वापवादः। स्रगृत्विक्छब्दयोस्तु निपातनादेव कुत्वम्। असृक्छब्दस्तु अस्यतेरौणादिके ऋन्प्रत्यये बोध्यः। असृक्, असृग्। असृजी। असृञ्जि। '**पद्दन्-**' **(सू. २२८)** इति वा असन्-असानि। असृजा, अस्ना। असृग्भ्याम्, असभ्यामित्यादि। ऊर्क्, ऊर्ग्। ऊर्जी, ऊन्र्जि। नरजानां संयोगः।

सूत्रप्रकारः-विधिसूत्रमिदम्

पदच्छेदः - अहन्

अनुवृत्तिः - "ससजुषो रुः" इति सूत्रात् रुः इत्यनुवर्तते "स्कोः संयोगाधोरन्ते च" इति सूत्रात् "अन्ते" इत्यस्यानुवृत्तिः 'पदस्य' इत्यस्याधिकारः।

सूत्रार्थः - अहन् शब्दस्य नस्य रुः स्यात् पदान्ते।

व्याख्या - अहन् इति लुप्तविभक्त्यन्तरूपम्। अहन् ङस् इत्यत्र सुपां सुलुक्. इति विभक्ति लुकि अलोऽन्त्यस्य इति पदस्यान्तस्य अहन् शब्दस्यान्त्यस्य अल आदेश स्यात्।

रूपलेखनप्रकारः -

अहोभ्याम्-अहन् शब्दात् प्रातिपदिकात् भ्याम् विभक्तौ अहन्+भ्याम् इति जाते "अहन्" इति नस्य रुत्वे अनुबन्धलोपे अह उ भ्याम् इति जाते "आद्गुणः" इति अकारोकारयोः गुणे अहोभ्याम् इति रूपं सिद्धम्। एवमेव अहोभिः, अहोभ्यः।

अह्नि-अहनि-अहन् शब्दात् प्रातिपदिकात् ङि विभक्तौ अनुबन्धलोपे "अल्लोपोऽनः" इति प्राप्तं अनोऽकारस्यलोपं प्रबाध्य "विभाषा ङिश्योः" इति विकल्पेन अकारस्य लोपे अह्नि इति रूपं सिद्धम्। विकल्पेपक्षे अहनि इति रूपं भवति।

अहन् सु अहः इत्यत्र 'रोऽसुपि' इति रेफे कृते रेफासिद्धत्वात् "नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य" इति नस्य लोपे। अहोभ्याम् इत्यत्र 'अहन्' इति विहितस्य रु आदेशस्य असिद्धत्वात् नलोपो भवति। अस्यां दशायां 'अहन्' इति सूत्रमावर्त्य प्रथमसूत्रेण पदान्ते अहनेव भवेत् इत्यर्थः गृहीतो भवति। द्वितीय सूत्रेण अहन् इत्यस्य रुः आदेशः स्यात् पदान्ते इत्यर्थः गृहीतो भवति। तदस्यापि रुत्वरत्वे भवतः।

दीर्घाहन् शब्दस्य रूपलेखनप्रकारः -

दीर्घाहा-दीर्घाणि अहानि यस्मिन् सः इति विग्रहे समासे प्रातिपदिकत्वात् सुब्लुकि दीर्घाहन् इत्यस्मात् प्रातिपदिकात् सु प्रत्यये सोर्हल्ङ्यादिलोपे 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' इति प्रत्ययलक्षणत्वात् 'रोऽसुपि' इति सूत्रे असुपि इति प्रतिषेधात् "अहन्" इत्यनेन रुत्वे अनुबन्धलोपे दीर्घाहर् इति जाते "अहन्" इत्यस्यासिद्धत्वात् "सर्वनामस्थाने चाऽसम्बुद्धौ" इति उपधादीर्घे दीर्घाहा इति रूपं भवति।

सम्बुद्धौहेदीर्घाहः! - हे दीर्घाहन् इत्यस्मात् प्रातिपदिकात् सम्बोधने प्रथमायां सुप्रत्यये 'एकवचनं सम्बुद्धि' इति सम्बुद्धिसञ्ज्ञायाम् "हल्ङ्याभ्यो." इति सुलोपे "सर्वनामस्थाने चाऽसम्बुद्धौ" इति सूत्रे असम्बुद्धौ इति प्रतिषेधात् नोपधादीर्घे 'अहन्' इति नस्य रुत्वे अनुबन्धलोपे "खरवसानयोर्विसर्जनीयः" इति रेफस्य विसर्गे हे दीर्घाहः! इति रूपं सिद्धम्।

दीर्घाहानौ–दीर्घाहन् शब्दात् प्रातिपदिकात् औ विभक्तौ ''सर्वनामस्थाने चाऽसम्बुद्धौ'' इति उपधादीर्घे दीर्घाहानौ इति रूपं सिद्धम्।

दीर्घाहोभ्याम् – दीर्घाहन् शब्दात् प्रातिपदिकात् भ्यामि विभक्तौ दीर्घाहन्+भ्याम् ''स्वादिष्वसर्वनामस्थाने'' इति पदत्वात् ''अहन्'' इति सूत्रेण नस्य रुत्वे अनुबन्धलोपे ''हशि च'' इत्युत्वे ''आद्गुण:'' इति गुणे दीर्घाहोभ्याम् इति रूपं सिद्धम्।

दण्डिन् शब्दस्य रूपलेखनप्रकार: –

दण्डि – 'दण्डोऽस्यास्तीति' अर्थे ''अत इनिठनौ'' इति इनि प्रत्यये नकारोत्तरवर्तीकारस्य इत्संज्ञायाम् तल्लोपे च भत्वादलोपे दण्डिन् इत्यस्मात् ''कृतद्धितसमासश्च'' इति प्रातिपदिकसंज्ञायाम् सु प्रत्यये ''स्वमोर्नपुंसकात्'' इति सुलोपे ''प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्'' इति प्रत्ययलक्षणत्वात् पदत्वात् ''नलोप: प्रातिपदिकान्तस्य'' इति नलोपे दण्डि इति रूपं सिद्ध्यति।

दण्डिनी – दण्डिन् शब्दात् प्रातिपदिकात् औ विभक्तौ ''नपुंसकाच्च'' इति औ स्थाने शी आदेशे अनुबन्धलोपे दण्डिनी इति रूपं भवति।

दण्डीनि – दण्डिन् शब्दात् प्रातिपदिकात् जसि ''जश्शसो: शि:'' इति जस् स्थाने शि आदेशे अनुबन्धलोपे ''शि सर्वनामस्थानम्'' इति सर्वनामस्थानसंज्ञायाम् ''सर्वनामस्थाने चाऽसम्बुद्धौ'' इति उपधादीर्घे दण्डीनि इति रूपं भवति।

विशेष: – बालमनोरमाकार: ''दण्डीनि'' इति प्रयोगे ''इन्हन्पूषार्यम्णां शौ'' इति सूत्रेण उपधादीर्घं स्वीकरोति। वस्तुत: ''सर्वनास्थाने चाऽसम्बुद्धौ'' इत्यनेनैव उपधादीर्घो भवति।

दण्डिन् शब्दस्य रूपाणि

विभक्ति:	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	दण्डि	दण्डिनी	दण्डीनि
द्वितीया	दण्डि	दण्डिनी	दण्डीनि
तृतीया	दण्डिना	दण्डिभ्याम्	दण्डिभि:
चतुर्थी	दण्डिने	दण्डिभ्याम्	दण्डिभ्य:
पञ्चमी	दण्डिन:	दण्डिभ्याम्	दण्डिभ्य:
षष्ठी	दण्डिन:	दण्डिनो:	दण्डिनाम्
सप्तमी	दण्डिनि	दण्डिनो:	दण्डिषु
सम्बोधनम्	हे दण्डि! हे दण्डिन्!	हे दण्डिनी!	हे दण्डीनि!

स्रग्वि – स्रज् शब्दात् ''अस्मायामेधास्रजो विनि:'' इति विनि प्रत्यये अनुबन्धलोपे स्रज् विन् इति जाते अन्तवर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पदत्वात् ''चो कु:'' इति कुत्वे स्रग्विन् इत्यस्मात् ''कृत्तद्धितसमासाश्च'' इति प्रातिपदिकसंज्ञायाम् सु प्रत्यये ''स्वमोर्नपुंसकात्'' इति सुलुकि ''नलोप: प्रातिपदिकान्तस्य'' इति नकारस्य लोपे स्रग्वि इति रूपं सिद्ध्यति।

स्रग्विणी – स्रग्विन् शब्दात् प्रातिपदिकात् औ विभक्तौ ''नपुंसकाच्च'' इति औ स्थाने शी आदेशे अनुबन्धलोपे ''अट् कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि'' इति नस्य णत्वे स्रग्विणी इति रूपं सिद्ध्यति।

स्रग्वीणि – स्रग्विन् शब्दात् प्रातिपदिकात् जसि प्रत्यये ''जश्शसो: शि:'' इति जस: शि आदेशे अनुबन्धलोपे ''शि सर्वनामस्थानम् इति सर्वनामस्थानसञ्ज्ञायाम् ''अनिनस्मन्.'' इति परिभाषावशात् ''इन्हपूषार्यम्णां शौ'' इति उपधादीर्घे'' अट्कुप्वाङ्.'' इति नस्य णत्वे स्रग्वीणि इति रूपं सिद्ध्यति।

वाग्ग्मि – वाच् शब्दात् ''वाचो ग्मिनि'' इति ग्मिनि प्रत्यये अनुबन्धलोपे वाच्+ग्मिन् इति जाते अन्तवर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य

वाच् इत्यस्य पदत्वे ''झलां जशोऽन्ते'' इति चकारस्य जश्त्वे जकारे वाज् ग्मिन् इति जाते ''चो कु:'' इति कुत्वे वाग्ग्मिन् इत्यस्मात् प्रातिपदिकात् सुप्रत्यये ''स्वमोर्नपुंसकात्'' इति सुलुकि, पदसंज्ञायाम् ''नलोप: प्रातिपदिकान्तस्य'' इति नकारस्य लोपे वाग्ग्मि इति रूपं सिद्ध्यति।

वाग्ग्मिनी – वाग्ग्मिन् शब्दात् प्रातिपदिकात् औ विभक्तौ ''नपुंसकाच्च'' इति औ स्थाने शी आदेशे अनुबन्धलोपे वाग्ग्मिनी इति रूपं भवति।

वाग्ग्मीनि – वाग्ग्मिन् शब्दात् प्रातिपदिकात् जसि प्रत्यये ''जश्शसो: शि:'' इति जस् स्थाने शि आदेशे ''शि सर्वनामस्थानम्'' इति सूत्रेण सर्वनामस्थानसंज्ञायाम् ''इन्हन्पूषार्यम्णां शौ'' इति उपधादीर्घे वाग्ग्मीनि इति रूपं सिद्ध्यति।

बहुवृत्रहाणि – बहवो वृत्रहणो यस्मिन् मन्वन्तरे इत्यर्थे समासे प्रातिपदिकत्वात् सुब्लुकि बहुवृत्रहन् इत्यस्मात् प्रातिपदिकात् जसि विभक्तौ ''जश्शसो: शि:'' इति जस् स्थाने शि आदेशे ''शि सर्वनामस्थानम्'' इति सर्वनामस्थानसंज्ञायाम् ''इन्हन्पूषार्यम्णां शौ'' इति उपधादीर्घे ''एकाजुत्तरपदेण:'' इति नस्य णत्वे बहुवृत्रहाणि इति रूपं भवति।

बहुपूषाणि – बहव: पूषणो यस्मिन् तत् इत्यर्थे बहुव्रीहौ समासे बहुपूषन् इत्यस्मात् प्रातिपदिकात् जसि विभक्तौ ''जश्शसो: शि:'' इति जस् स्थाने शि आदेशे अनुबन्धलोपे ''इन्हन्पूषार्यम्णां शौ'' इति उपधादीर्घे ''अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि'' इति नस्य णत्वे बहुपूषाणि इति रूपं सिद्ध्यति।

बह्वर्यमाणि – बहवोऽर्यमणो यस्मिन् इत्यर्थे समासे बह्वर्यमन् शब्दात् प्रातिपदिकात् जसि विभक्तौ ''जश्शसो: शि:'' इति जस् स्थाने शि आदेशे ''शि सर्वनामस्थानम्'' इति सर्वनामस्थानसञ्ज्ञायाम् ''इन्हन्पूषार्यम्णां शौ'' इति उपधादीर्घे ''अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि'' इति नस्य णत्वे बह्वर्यमाणि इति रूपं सिद्ध्यति। इति नान्ता: निरूपिता:।

पङ्क्तिविवेचनम् –

असृज: पदान्ते कुत्वम्, सृजे: क्विनो विधानात्।

नञ्पूर्वकात् सृज् धातो: सम्पदादित्वात् क्विपि ''नलोपो नञ:'' इति नकारस्य लोपे क्विप: सर्वापहारिलोपे समासे प्रातिपदिकत्वात् सुप्रत्यये ''स्वमोर्नपुंसकात्'' इति सुलुकि असृज् इत्यस्मात् ''प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्'' इति प्रत्ययलक्षणत्वात् पदत्वे ''क्विन्प्रत्ययस्य कु:'' इति विहितस्य कुत्वस्यासिद्धत्वात् ''चो कु:'' इति कुत्वे प्राप्ते तं प्रबाध्य व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छषां ष: इति षत्वे असृष् इति जाते अघोषश्वासविवारमहाप्राणप्रत्यत्नवत: षकारस्य स्थाने ''स्थानेऽन्तरतम:'' इति अघोषश्वासविवारमहाप्राणप्रयत्नयुत: कवर्गीय: खकार: भवति। 'षत्व: निरवकाश:' इति शङ्कनीय:। 'सृष्टम्' इत्यादिषु अपदान्तेषु ''क्विन्प्रत्ययस्य कु:'' इत्यस्याप्राप्ते: षत्वचरितार्थो भवति। अत्र जिज्ञासा भवति यत् असृज् शब्द: क्विबन्त:, न तु क्विन्नन्त: तर्हि ''क्विन्प्रत्ययस्य कु:'' इति कुत्वं कथम्? इति चेदुच्यते समाधानम्– ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगष्णुयुजिक्रुञ्चाञ्च इति अतद्गुणसंविधान बहुव्रीहेराश्रयणात् कुत्व: निर्बाध: भवति।

विश्वसृडादौ..रज्जुसृड्भ्याम् इति भाष्यप्रयोगात्।

''सृजिदृशोर्झल्यमकिति'' इति सूत्रे भाष्ये 'रज्जुसृड्भ्याम्' इति प्रयोग: समुपलब्ध:। तेन ज्ञाप्यते यत् 'विश्वसृड्' इत्यत्र कुत्वं न भवति।

देवान् यजतीति देवेट् इत्यादिषु ''चो: कु:'' इत्यस्यासिद्धत्वात् ''व्रश्चभ्रस्जसृज.'' इति षत्वे कृते ''क्विन्प्रत्ययस्य कु:'' इति कुत्वं प्राप्नोति तदनिष्टम्।

यद्वा 'व्रश्च भ्रस्ज'......................................षत्वं कुत्वापवाद:।

यद्यपि 'सृष्टम्' इत्यादौ अपदान्ते षत्व: सावकाश: तथापि सृजियज्यो: पूर्वोत्तरसाहचर्यात् पदान्तेऽपि विशेषविहितत्वात् निरवकाशत्वात् पदान्तविषये षत्वं कुत्वस्यापवाद:।

स्रगृत्विक्शब्दयो...........................कुत्वम्।

यदि षत्वं कुत्वापवादश्चेत् स्रक्-ऋत्विक् शब्दयोः कुत्वं प्रबाध्य षत्वं प्राप्नोति तदनिष्टम् इति चेदुच्यते समाधानम् –

''ऋत्विग्दधृक्.'' इति सूत्रे निपातनात् कुत्वं भवति तदा स्रष्टा, यष्टा इत्यादिषु अपदान्तेऽपि कुत्वं न भवति। उदाहरणम् – असृक्-ग्-अस् धातोः औणादिके ऋज् प्रत्यये असृज् शब्दात् प्रातिपदिकात् ''स्वौजसमौट्.'' इति सुप्रत्यये ''स्वमोर्नपुंसकात्'' इति सुलुकि ''व्रश्च भ्रस्ज.'' इति जस्य षत्वे ''चो कुः'' इति कुत्वे ''वाऽवसाने'' इति वैकल्पिके चर्त्वे असृक् इति रूपं भवति। चर्त्वाभावे असृग् इति रूपं भवति।

असृजी – असृज् शब्दात् प्रातिपदिकात् औ विभक्तौ ''नपुंसकाच्च'' इति औ स्थाने शी आदेशे अनुबन्धलोपे असृजी इति रूपं भवति।

असृञ्जि – असृज् शब्दात् प्रातिपदिकात् जसि विभक्तौ ''जश्शसोः शि'' इति सूत्रेण जस् स्थाने शि आदेशे ''शि सर्वनामस्थानम्'' इति सूत्रेण सर्वनामस्थानसञ्ज्ञायाम् ''नपुंसकस्य झलचः'' इति नुमागमे अनुबन्धलोपे ''नश्चापदान्तस्य झलि'' इति नस्यानुस्वारे असृंज्+इ इति जाते ''अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः'' इति अनुस्वारस्य परसवर्णे असृञ्जि इति रूपं सिद्ध्यति।

असानि – असृज् शब्दात् प्रातिपदिकात् शसि विभक्तौ ''जश्शसोः शि'' इति शसः स्थाने शि आदेशे ''शि सर्वनामस्थानम्'' इति सर्वनामस्थान संज्ञायाम् असृज्+इ इति जाते ''पद्दन्नोमास्हृन्निशसन्यूषन्.'' इति सूत्रेण विकल्पेन असृज् स्थाने असन् आदेशे असन्+इ इति जाते ''सर्वनाम स्थाने चाऽसम्बुद्धौ'' इति उपधादीर्घे असानि इति रूपं भवति। विकल्पपक्षे असृञ्जि रूपं भवति।

अस्ना – असृज् शब्दात् प्रातिपदिकात् टा विभक्तौ ''चुटू'' इति टस्येत्संज्ञायाम् 'यचि भम्' इति भसंज्ञायाम् ''पद्दन्नोमास्हृन्निशसन्.'' इति विकल्पेन असन् आदेशे ''अल्लोपोऽनः'' इति अनोऽकारस्य लोपे अस्ना इति रूपं सिद्धम्। असन् आदेशविकल्पपक्षे असृजा इति रूपं भवति।

असभ्याम् – असृज् शब्दात् प्रातिपदिकात् भ्याम् विभक्तौ ''स्वादिष्वसर्व.'' इति पदसञ्ज्ञायाम् ''पद्दन्नोमास्.'' इति विकल्पेन असन्नादेशे असन् भ्याम् इति जाते ''नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य'' इति नलोपे असभ्याम् इति रूपं सिद्ध्यति। असनभावपक्षे ''चो कुः'' इति कुत्वे असृग्भ्याम् इति रूपं भवति।

ऊर्क्-ऊर्ग् – ऊर्ज बलप्राणनयोः धातोः क्विपि सर्वापहारिलोपे ऊर्ज् इति प्रातिपदिकात् ''स्वौजसमौट्.'' इति सुप्रत्यये ''स्वमोर्नपुंसकात्'' इति सुलुकि पदत्वात् ''चोः कुः'' इति कुत्वे ''वाऽवसाने'' इति विकल्पेन चर्त्वे ऊर्क् इति रूपं सिद्ध्यति। चर्त्वाभावे ऊर्ग् इति रूपं भवति।

ऊर्जी – ऊर्ज् शब्दात् प्रातिपदिकात् औ ''नपुंसकाच्च'' इति शी आदेशे अनु.लोपे ऊर्जी इति रूपं भवति।

ऊन्र्जि – ऊर्ज् शब्दात् प्रातिपदिकात् जसि विभक्तौ ''जश्शसोः शिः'' इति जस् स्थाने शि आदेशे ''शि सर्वनामस्थानम्'' इति सर्वनामस्थानसंज्ञायाम् सिद्ध्यति। नरजानां संयोगः अत्र वर्तते।

ऊर्ज् शब्दस्य रूपाणि

विभक्तिः	**एकवचनम्**	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथमा	ऊर्क्-ऊर्ग्	ऊर्जी	ऊन्र्जि
द्वितीया	ऊर्क्-ऊर्ग्	ऊर्जी	ऊन्र्जि
तृतीया	ऊर्जा	ऊर्भ्याम्	ऊर्ग्भिः
चतुर्थी	ऊर्जे	ऊर्भ्याम्	ऊर्भ्यः
पञ्चमी	ऊर्जः	ऊर्भ्याम्	ऊर्भ्यः
षष्ठी	ऊर्जः	ऊर्जोः	ऊर्जाम्

सप्तमी	ऊर्जि	ऊर्जोः	ऊर्क्षु
सम्बोधनम्	हे ऊर्क्-ग्!	हे ऊर्जौ!	हे ऊन्र्जि!

बहूर्जि नुम्प्रतिषेधः (वा. ४३३१)। अन्त्यात्पूर्वो वा नुम् (वा. ४३३२)। बहूर्जि, बहूञ्र्जि वा कुलानि। **इति जान्ताः। त्यत्, त्यद्। त्ये। त्यानि। तत्, तद्। ते। तानि। यत्, यद्। ये। यानि। एतत्, एतद्। एते। एतानि। अन्वादेशे तु एनत्। बेभिद्यतेः क्विप्। बेभित्, बेभिद्। बेभिदी। शावल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादझलन्तत्वान्न नुम्। अजन्तलक्षणस्तु नुम् न, स्वविधौ स्थानिवत्त्वाभावात्। बेभिदि ब्राह्मणकुलानि। चेच्छिदि। इति दान्ताः।**

रूपलेखनप्रकारः –

बहूर्जि – बहूर्ज् शब्दात् जसि ''जश्शसोः शि'' इति शि आदेशे अनुबन्धलोपे बहूर्जि इति रूपं सिद्ध्यति। अत्र ''नपुंसकस्य झलचः'' इति झलन्तलक्षणनुमः प्राप्तिर्भवति ''बहूर्जि प्रतिषेधो वक्तव्यः'' इति निषेधे। केषाञ्चित् आचार्याणां मते ''अन्यात्पूर्वो वा नुम्'' इति वार्तिकेन विकल्पेन नुमि श्रुत्वे बहूञ्र्जि इति रूपं भवति। नुमभावपक्षे बहूर्जि इति रूपं भवति। इति जान्ताः निरूपिताः।

त्यत्-त्यद् – त्यद् शब्दात् प्रातिपदिकात् सु प्रत्यये ''स्वमोर्नपुंसकात्'' इति सुलुकि ''प्रत्ययलोपेप्रत्ययलक्षणम्'' इति पदत्वात् ''वाऽवसाने'' इति चर्त्वे त्यत् इति रूपं भवति। चर्त्वाभावपक्षे त्यद् इति रूपं भवति।

त्ये – त्यद् शब्दात् प्रातिपदिकात् औ विभक्तौ ''त्यदादीनामः'' इति अत्वे त्य+औ इति जाते ''नपुंसकाच्च'' इति औ स्थाने शी आदेशे अनुबन्धलोपे त्य+ई जाते ''आद्गुणः'' इति गुणे त्ये इति रूपं भवति।

त्यानि – त्यद् शब्दात् प्रातिपदिकात् जसि विभक्तौ त्यद्+जस् इति जाते ''त्यदादीनामः'' इति अत्वे पररूपे त्य+जस् इति जाते ''जश्शसोः शि'' इति जस् स्थाने शि आदेशे ''शि सर्वनामस्थानम्'' इति सर्वनामस्थान संज्ञायाम् ''नपुंसकस्य झलचः'' इति नुमागमे अनुबन्धलोपे उपधादीर्घे त्यानि इति रूपं सिद्ध्यति।

तत्-तद् – तद् शब्दात् प्रातिपदिकात् सुप्रत्यये तद्+सु इति जाते ''स्वमोर्नपुंसकात्'' इति सुलुकि पदसञ्ज्ञायाम् ''वाऽवसाने'' इति विकल्पेन दस्य चर्त्वे तकारे तत् इति सिद्ध्यति। चर्त्वाभावे तद् इति रूपम्।

ते – तद् शब्दात् प्रातिपदिकात् औ विभक्तौ ''त्यदादीनामः'' इति अत्वे 'अतो गुणे' इति पररूपे त औ इति जाते ''नपुंसकाच्च'' इति औ स्थाने शी आदेशे अनुबन्धलोपे त+ई इति जाते ''आद् गुणः'' इति गुणे ते इति रूपं सिद्ध्यति।

तानि – तद् शब्दात् प्रातिपदिकात् जसि विभक्तौ तद्+जस् इति जाते ''त्यदादीनामः'' इति अत्वे पररूपे ''जश्शसोः शि'' इति जस् स्थाने शि आदेशे अनुबन्धलोपे ''शि सर्वनामस्थानम्'' इति सर्वनामस्थानसंज्ञायाम् ''नपुंसकस्य झलचः'' इति नुमागमे अनु. लोपे उपधादीर्घे तानि इति रूपं सिद्धम्।

यत्-यद् – यत् शब्दात् प्रातिपदिकात् सु प्रत्यये ''स्वमोर्नपुंसकात्'' इति सुलुकि 'वाऽवसाने' इति चर्त्वे यत् इति सिद्ध्यति। चर्त्वोभावे यद् इति भवति।

ये – यद् शब्दात् प्रातिपदिकात् औ विभक्तौ अत्व पररूपे शीआदेशे गुणे रूपम्।

यानि – तद् शब्दवत् रूपम्।

एतद्-एतत् – तद् शब्दवत् रूपाणि।

एतद् शब्दस्य रूपाणि

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	एतत्-एतद्	एते	एतानि
द्वितीया	एतत्-एतद्	एते	एतानि

तृतीया	एतेन	एताभ्याम्	एतैः
चतुर्थी	एतस्मै	एताभ्याम्	एतेभ्यः
पञ्चमी	एतस्मात्	एताभ्याम्	एतेभ्यः
षष्ठी	एतस्य	एतयोः	एतेषाम्
सप्तमी	एतस्मिन्	एतयोः	एतेषु

त्यदादीनां सम्बोधनं नास्ति।

एन्वादेशे तु एनत्

एनत्–एतद् शब्दात् प्रातिपदिकात् अम् विभक्तौ एतत्+अम् इति जाते ''स्वमोर्नपुंसकात्'' इति सुलुकि एतत् इति जाते ''अन्वादेशे नपंसुके एनद् वक्तव्यः'' इति वार्तिकेन एतद् स्थाने एनत् आदेशे एनत् इति रूपं भवति।

बेभित्-बेभिद् – भिदिर् विदारणे धातोः यङि प्रत्यये ''सन्यङोः'' इति धातोः द्वित्वे भिद् भिद् य इति जाते ''पूर्वोऽभ्यासः'' इति अभ्याससञ्ज्ञायाम् 'हलादि शेषः' इति अभ्यासदस्य लोपे ''अभ्यासे चर्च'' इति अभ्यास भस्य बत्वे गुणो यङ्लुको: इति धातुत्वात् क्विपि सर्वापहारिलोपे ''यस्य हलः'' इति यकारस्य लोपे बेभिद् इति शब्दस्य प्रातिपदिकसञ्ज्ञायाम् सु प्रत्यये ''स्वमोर्नपुंसकात्'' इति सुलुकि पदत्वात् ''वाऽवसाने'' इति चर्त्वे बेभित् इति रूपं भवति। चर्त्वाभावे बेभिद् इति रूपं भवति।

बेभिदी – बेभिद् शब्दात् प्रातिपदिकात् औ विभक्तौ ''नपुंसकाच्च'' इति औ स्थाने शी आदेशे अनुबन्धलोपे बेभिदी इति रूपं भवति।

बेभिदि ब्राह्मणकुलानि – बेभिद् शब्दात् प्रातिपदिकात् जस्–विभक्तौ ''जश्शसोः शिः'' इति जस् स्थाने शि आदेशे अनुबन्धलोपे ''शिसर्वनामस्थानम्'' इति सर्वनामस्थानसंज्ञायाम् ''अल्लोपस्य स्थानिवत्वात् झलन्तत्वाभावात् ''नपुंसकस्य झलचः'' इति न नुम् स्वविधौ स्थानिवद्भावात् अजन्त लक्षणनुम् अपि न भवति बेभिदि इति रूपं सिद्ध्यति।

चेच्छिदि – छिदिर् धातोः यङि चेच्छिद्य धातोः क्विपि सर्वापहारिलोपे ''अतो लोपः'' इति अकारस्य लापे ''यस्य हलः'' इति यकारस्य लोपे चेच्छिद् इत्यस्मात् प्रातिपदिकात् जसि ''जश्शसोः शि'' इति जस् स्थाने शि आदेशे अनुबन्धलोपे नुमभावात् चेच्छिदि इति रूपं भवति।

इति दान्ताः निरूपिताः

गवाक्छब्दस्य रूपाणि क्लीबेऽर्चागतिभेदतः।
असंध्यवङ्पूर्वरूपैर्नवाधिकशतं मतम्।।१।।
स्वम्सुप्सु नव षड् भादौ षट्के स्युस्त्रीणि जश्शसोः।
चत्वारि शेषे दशके रूपाणीति विभावय।।३।।

तथा हि। गामञ्चतीति विग्रहे '**ऋत्विग्**' (**सू. ३७३**) आदिना क्विन्। गतौ नलोपः।'**अवङ् स्फोटायनस्य**' (**सू. ८८**) इत्यवङ्। गवाक्, गवाग्। '**सर्वत्र विभाषा-**' (**सू. ८७**) इति प्रकृतिभावे- गोअक्, ओअग्। पूर्वरूपे- गोऽक्-गोऽग्। पूजायां नस्य कुत्वेन ङः-गवाङ्, गोऽङ्, गोअङ्। अम्यप्येतान्येव नव। औङः शी, भत्वाद् '**अचः**' (**सू. ४१६**) इत्यल्लोपः। गोची। पूजायां तु गवाञ्ची, गोअञ्ची, गोऽञ्ची। '**जश्शसोः शि**' (**सू. ३१२**) शेस्सर्वनामस्थानत्वान्नुम्। गवाञ्चि, गोअञ्चि, गोऽञ्ची। गतिपूजनयोस्त्रीण्येव। गोचा, गवाञ्चा, गोअञ्चा, गोऽञ्चा। गवाग्भ्याम्, गोअग्भ्याम्, गोऽग्भ्याम्, गवाङ्भ्याम्, गोअङ्भ्याम्, गोऽङ्भ्याम् इत्यादि। सुपि तु ङान्तानां पक्षे '**ङ्णोः कुक्-**' (**सू. १३०**) इति कुक्। गवाङ्क्षु, गोअङ्क्षु, गोऽङ्क्षु, गोअङ्षु, गोऽङ्षु, गवाक्षु, गोअक्षु, गोऽक्षु। न चेह '**चयो द्वितीयाः-**' (**वा. ५०२३**) इति पक्षे ककारस्य खकारेण षण्णामाधिक्यं शङ्क्यम्, चर्त्वस्यासिद्धत्वात्। कुक्पक्षे तु तस्यासिद्धत्वाज्जश्त्वाभावे पक्षे चयो द्वितीयादेशात् त्रीणि रूपाणि वर्धन्त एव।

ऊह्यमेषां द्विर्वचनानुनासिकविकल्पनात्।
रूपाण्यश्वाक्षिभूतानि (५२७) भवन्तीति मनीषिभिः।।

तिर्यक्। तिरश्ची। तिर्यञ्ची। पूजायां तु तिर्यङ्। तिर्यञ्ची। तिर्यञ्चि। **इति चान्ताः।**

यकृत्, यकृती, यकृन्ति। **पद्दन्-' (सू. २२८)** इति वा यकन्। यकानि। यक्ना, यकृता। शकृत्, शकृती। शकृन्ति, शकानि। शक्ना, शकृता। ददत्, ददती।

गवाक्छब्दस्य रूपाणि क्लीबेऽर्चागति भेदतः।
असन्ध्यवङ्पूर्वरुपैर्नवाधिकशतं मतम्।।

कारिकार्थः - नपुंसकलिङ्गे अञ्चुधातोः पूजायाम्, गतौ इति अर्थद्वयभेदात् प्रकृतिभाव-अवङ्आदेश-पूर्वरूपाधारेण गोपूर्वकक्विन्प्रत्ययान्ताञ्चुधातोः गवाक् शब्दस्य नवाधिकशतं रूपाणि भवन्ति। यथा -

स्वमसुप्सु नवषड्भादौ षट्के, स्युस्त्रीणि जश्शसोः।
चत्वारि शेषे दशके रूपाणीति विभावय।।

गामञ्चतीति गवाक् शब्दस्य सु, अम्, सुप् प्रत्ययेपरे प्रत्येकस्मिन् पूजायाम्, गत्यर्थे च नवरूपाणि भवन्ति यथा - गत्यर्थे सु प्रत्यये-गवाक्-गवाग्, गो अक्-गो अग्, गोऽक्-गोऽग्, पूजायामर्थे सु प्रत्यये-गवाङ्, गो अङ्, गोऽङ् इति। गत्यर्थे अम्प्रत्यये परे - गवाक्-गवाग्, गो अक्-गो-अग् गोऽक्-गोऽग् पूजायामर्थे अम्प्रत्यये-गवाङ्, गो अङ्, गोऽङ् इति। गत्यर्थे सुप्प्रत्यये-गवाक्षु, गो अक्षु, गोक्षु इति। पूजायाम् सुप्प्रत्यये- गवाङ्क्षु, गवाङ्षु, गोअङ्क्षु, गो अङ्क्षु, गो अङ्षु, गोङ्क्षु, गोङ्षु इति। भ्याम्, भिस्, भ्याम्, भ्यस्, भ्याम्, भ्यस् इति षट्सु भादिभिक्तौ प्रत्येकस्मिन् षट्-षट्रूपाणि भवन्ति। यथा गत्यर्थे - गवाग्भ्याम्, गो अग्भ्याम्, गोऽग्भ्याम्। पूजायामर्थे - गवाङ्भ्याम्, गो अङ्भ्याभ्याम्, गोऽङ्भ्याम् इति। गत्यर्थे भिस्प्रत्यये - गवाग्भिः, गो अग्भिः, गोऽग्भिः। पूजायामर्थे - गवाङ्भिः, गो अङ्भिः, गोऽङ्भिः गत्यर्थे भ्यस्प्रत्यये - गवाग्भ्यः, गो अग्भ्यः, गोऽग्भ्यः। गवाङ्भ्यः, गो अङ्भ्यः, गोऽङ्भ्यः- इति त्रीणि पूजायामर्थे। जसि शसि च प्रत्यये पूजायां गत्यर्थे च सरूपाणि भवन्ति। यथा - गवाञ्चि, गो अञ्चि, गोऽञ्चि इति। अवशिष्टासु दशषु विभक्तिषु चत्वारि - चत्वारिरूपाणि भवन्ति। यथा - औ विभक्तौ गत्यर्थे-गोची, पूजायामर्थे-गवाञ्ची, गो अञ्ची, गोऽञ्ची इति रूपाणि। एवमेव औट्-पूर्ववत्। टा-ङे-ङसि-ङस्-ओस्-आम्-ङि विभक्तिषु प्रत्येकस्मिन् चत्वारि रूपाणि भवन्ति।

गामञ्चतीति विग्रहौ ''अञ्चु गतिपूजनयोः'' धातोः गो अम् उपपदपूर्वकात् ''ऋत्विक्दधृक्.'' इति सूत्रेण क्विन् प्रत्यये क्विनः सर्वापहारि लोपे ''अनिदितां हल उपधायाः क्ङिति'' इति नकारस्य लोपे गो अच् इत्यस्मात् स्वादिप्रत्ययाः भवन्ति।

रूपलेखनप्रकारः -

(१-२) गवाक्-गवाग् - गो अच् इत्यस्मात् ''कृत्तद्धितसमासाश्च'' इति प्रातिपदिक सञ्ज्ञायाम् ''स्वौजसमौट्.'' इति सु प्रत्यये ''स्वमोर्नपुंसकात्'' इति सुलुकि ''क्विन्प्रत्ययस्य कुः'' इति कुत्वस्यासिद्धत्वात् ''चोः कुः'' इति कुत्वे गो अक् इति जाते 'अवङ् स्फोटायनस्य' इति विकल्पेन ओकारस्य अवङि ''अकः सवर्णे दीर्घः'' इति सवर्णदीर्घे गवाक् इति जाते ''झलां जशोऽन्ते'' इति जश्त्वे गवाग् इति जातेः ''वाऽवसाने'' इति विकल्पेन चर्त्वे गवाक् इति रूपं सिद्ध्यति। चर्त्वाभावे गवाग् इति रूपं भवति।

(३) अवङ् विकल्पपक्षे ''सर्वत्र विभाषा गोः'' इति सूत्रेण विकल्पेन प्रकृतिभावे गो अक्-गो अग् इति रूपं भवति।

(४) प्रकृति भावविकल्पपक्षे ''एङः पदान्तादति'' इति सूत्रेण पूर्वरूपे गोऽक् गोऽग् इति रूपं भवति।

(५) गवाङ् - गो अम् उपपदपूर्वकात् अञ्चु धातोः ''ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगण्णुयुजिक्रुञ्चां च'' इति क्विन्प्रत्यये क्विनः सर्वापहारिलोपे ''अनिदितां हल उपधाया क्ङिति'' इति नकारस्य लोपे प्राप्ते पूजार्थत्वात् ''नाञ्चेः पूजायाम्'' इति

तन्निषेधे ''कृत्तद्धितसमासाश्च'' इति प्रातिपदिक सञ्ज्ञायाम् सु प्रत्यये गो अञ्च् सु इति जाते ''स्वमोर्नपुंसकात्'' इति सुलुकि ''पदसञ्ज्ञायाम्'' संयोगान्तस्यलोप:'' इति चस्य लोपे ''निमित्तपाये नैमित्तिकस्याप्यपाय:'' इति परिभाषया नकारे ''क्विन्प्रत्ययस्य कु: ''इति कुत्वे'' अवङ् स्फोटायनस्य'' इति विकल्पेन अवङि ''अक: सवर्णे दीर्घ:'' इति सवर्णदीर्घे गवाङ् इति रूपं सिद्ध्यति।

(६) गो अङ् – अवङ् विकल्पपक्षे ''सर्वत्र विभाषा गो:'' इति विकल्पेन प्रकृति भावे रूपम्।

(७) गोऽङ् – गो+अङ् इत्यत्र अवङ्प्रकृतिभावविकल्पपक्षे ''एङ:पदान्तादति'' इति पूर्वरूपे गोऽङ् इति रूपं भवति।

(८) गोची – गो अच् इत्यस्मात् प्रातिपदिकात् औ विभक्तौ गत्यर्थे अकारलोपत्वात् भत्वात् ''अच:'' इति सूत्रेण अकारस्य लोपे ''नपुंसकाच्च'' इति शी आदेशे अनुबन्धलोपे गोची इति रूपं सिद्ध्यति।

(९) गवाञ्ची – पूजायामर्थे नकारलोपनिषेधत्वात् ''अच:'' इत्यस्य प्रवृत्ति: न भवति। गो अञ्च् औ इत्यत्र ''नपुंसकाच्च'' इति औ स्थाने शी आदेशे अनुबन्धलोपे ''अवङ् स्फोटायनस्य'' इति विकल्पेन अवङ् आदेशे ''अक: सवर्णे दीर्घ:'' इति सवर्णदीर्घे गवाञ्ची इति रूपं भवति।

(१०) गो अञ्ची – अवङ् आदेशविकल्पपक्षे ''सर्वत्र विभाषा गो:'' इति विकल्पेन प्रकृतिभावे रूपम्।

(११) गोऽञ्ची – अवङ्प्रकृतिभावविकल्पपक्षे ''एङ: पदान्तादति'' इति पूर्वरूपे रूपम्।

(१२) गवाञ्चि – गत्यर्थे नकारलोपत्वात् गो अच् इत्यस्मात् प्रातिपदिकात् जस् प्रत्यये ''जश्शसो: शि'' इति जस: श्यादेशे अनुबन्धलोपे शि सर्वनामस्थानम् इति सर्वनाम स्थानसञ्ज्ञायाम् ''उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातो:'' इति नुमागमे अनुबन्धलोपे गो अन् च् इ इति जाते ''नश्चापदान्तस्य झलि'' इति नस्यानुस्वारे ''अनुस्वारस्य ययि परसवर्ण:'' इति पर सवर्णे ''अवङ् स्फोटायनस्य'' इति सूत्रेण विकल्पेन अवङादेशे अनुबन्धलोपे ''अक: सवर्णे दीर्घ:'' इति सूत्रेण सवर्णदीर्घे गवाञ्चि इति रूपं सिद्ध्यति।

(१३) गो अञ्चि – अवङभावे ''सर्वत्र विभाषा गो:'' इति पाक्षिके प्रकृति भावे रूपम्।

(१४) गोऽञ्चि – अवङ्प्रकृतिभावाभावे – ''एङ: पदान्तादति'' इति पूर्वरूपे रूपम्। एवमेव जस्वत् शसि विभक्तौ रूपाणि भवन्ति।

(१५) गोचा – गो अच् इत्यस्मात् प्रातिपदिकात् गत्यर्थे नकारलोपत्वात् टा विभक्तौ ''यचि भम्'' इति भसञ्ज्ञायाम् ''अच:'' इति सूत्रेणाकारस्य लोपे गोचा इति रूपं भवति।

(१६) गवाञ्चा – गो अञ्च् शब्दात् पूजायामर्थे ''नाञ्चे: पूजायाम् इति नकारलोपनिषेधे ''अच:'' इत्यस्याप्रवृत्तौ ''स्वौजसमौट्.'' इति टा विभक्तौ अनुबन्धलोपे गो अञ्च् आ इति जाते ''अवङ् स्फोटायनस्य'' इति सूत्रेण विकल्पेन अवङादेशे अनुबन्धलोपे ''अक: सवर्णे दीर्घे:'' इति सवर्णदीर्घे गवाञ्चा इति रूपं भवति।

(१७) गो अञ्चा – अवङभावे पाक्षिके प्रकृतिभावे रूपम्।

(१८) गोऽञ्चा – अवङ्प्रकृतिभावविकल्पपक्षे पूर्वरूपे रूपम्।

(१९) गवाग्भ्याम् – गत्यर्थे गो अच् भ्याम् इत्यवस्थायां ''स्वादिष्वसर्वनामस्थाने'' इति पदसञ्ज्ञायां ''चो: कु:'' इति कुत्वे गो अक्भ्याम् इति जाते ''झलां जशोऽन्ते'' इति जश्त्वे ''अवङ् स्फोटायनस्य'' इति सूत्रेण विकल्पेन 'अवङ्' आदेशे सवर्णदीर्घे गवाग्भ्याम् इति रूपं सिद्ध्यति।

(२०) गो अग्भ्याम् – गत्यर्थे भ्यामि अवङभावे रूपम्।

(२१) गोऽग्भ्याम् – गत्यर्थे भ्यामि अवङ्प्रकृतिभावाभावे रूपम्।

(२२) गवाङ्भ्याम् – पूजायामर्थे गो अञ्च् भ्याम् इति दशायां ''संयोगान्तस्य लोप:'' इति चकारस्य लोपे ''निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपाय:'' इति परिभाषया नकारे ''क्विन्प्रत्ययस्य कु:'' इति कुत्वे गो अङ्भ्याम् इति जाते ''अवङ्

स्फोटायनस्य'' इति विकल्पेन अवङादेशे अनुबन्धलोपे सवर्णदीर्घे गवाङ्भ्याम् इति रूपं भवति।
(२३) गो अङ्भ्याम् – पूजायामर्थे अवङ्विकल्पे प्रकृति भावे रूपम्।
(२४) गोऽङ्भ्याम् – पूजायामर्थे पूर्वरूपे रूपम्।
(२५) गवाग्भिः – गो अच्+भिस् इति गत्यर्थे ''चोः कुः'' इति कुत्वे ''झलां जशोऽन्ते'' इति जश्त्वे ''अवङ् स्फोटायनस्य'' इति विकल्पेन अवङ्आदेशे सवर्णदीर्घे रूपं भवति।
(२६) गो अग्भिः – अवङभावे ''सर्वत्र विभाषा गोः'' इति पाक्षिके प्रकृतिभावे रूपम्।
(२७) गोऽग्भिः – अवङ्प्रकृतिभावाभावे ''एङः पदान्तादति'' इति पूर्वरूपे रूपम्।
(२८) गवाङ्भिः – पूजायामर्थे भिस्प्रत्यये अवङादेशे रूपम्।
(२९) गोअङ्भिः – पूजायामर्थे अवङ्भावे प्रकृति भावे रूपम्।
(३०) गोऽङ्भिः – पूजायामर्थे पूर्वरूपे रूपम्।
(३१) गवाग्भ्यः – 'गवाग्भ्याम्' इति रूपवत्।
(३२) गो अग्भ्यः – 'गो अग्भ्याम्' इतिवत्।
(३३) गोऽग्भ्यः – 'गोऽग्भ्याम्' इतिवत् रूपम्।
(३४) गवाङ्भ्यः – पूजायामर्थे 'गवाङ्भ्याम्' इतिवत् रूपम्।
(३५) गो अङ्भ्यः – 'गो अङ्भ्याम्' इतिवत् रूपम्।
(३६) गोऽङ्भ्यः – 'गोऽङ्भ्याम्' इतिवद्रूपम्।
पङ्क्तिविवेचनम् –

सुपि तु ङान्तान्तानां................................इति कुक्।

सप्तमी बहुवचने सुप्प्रत्यये गत्यर्थे भ्याम् प्रत्ययवत् विधानं कृत्वा ''खरि च'' इति गकारस्य चर्त्वे ककारे ''आदेशप्रत्यययोः'' इति सस्य मूर्धन्यादेशे षत्वं भवति। पूजायामर्थे भ्याम्प्रत्ययवत् विधानं कृत्वा ''ङ्णोः कुक्टुक् शरि'' इति कुगागमः विकल्पेन भवति। ''चयोः द्वितीयाः शरि पौष्करसादेरितिवाच्यम्'' इति वार्तिकेन विकल्पेन द्वितीयाक्षरः खकारः भवति। अवङ्, प्रकृति भावः पूर्वरूपम् इति पक्षत्रये कुगागमे कुगभावे च षट् रूपाणि भवन्ति। पूजायामर्थे नवरूपाणि भवन्ति।

रूपलेखनप्रकारः –

(३७) गवाक्षु – गत्यर्थे गो अच् सुप् इत्यत्र ''स्वादिष्वसर्वनामस्थाने'' इति पदसञ्ज्ञायाम् ''चोः कुः'' इति कुत्वे ''झलां जशोऽन्ते'' इति जश्त्वे गो अग् सु इति जाते 'खरि च' इति चर्त्वे ''आदेशप्रत्यययोः'' इति षत्वे ''कषसंयोगेक्षत्वे गो अक्षु इति जाते'' अवङ्स्फोटायनस्य'' इति अवङादेशे सवर्णदीर्घे गवाक्षु इति रूपं सिद्ध्यति। ध्यातव्यम् – 'खरि च' इति सूत्रं ''चयो द्वितीयाः शरिपौष्करसादेरिति वाच्यम्'' इति वार्तिक दृष्ट्या असिद्धमस्ति। अतः द्वितीयाक्षरः ककारस्य खकारः न भवति।
(३८) गो अक्षु – अवङभावे ''सर्वत्र विभाषा गोः'' इति पाक्षिके प्रकृतिभावे रूपं भवति।
(३९) गोऽक्षु – अवङ्प्रकृतिभावविकल्पपक्षे पूर्वरूपे रूपम्।
(४०) गवाङ्षु – पूजायामर्थे ''नाञ्चे पूजायाम्'' इति नलोपनिषेधे स्वादिष्वसर्वनामस्थाने इति पदसञ्ज्ञायाम् गो अञ्च् सु इति जाते ''संयोगान्तस्य लोपः'' इति चकारस्य लोपे ''निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपायः'' इति ञकारस्य नकारे ''क्विन्प्रत्ययस्य कुः'' इति कुत्वे ''आदेशप्रत्यययोः'' इति षत्वे ''अवङस्फोटायनस्य'' इति अवदादेशे 'अकः सवर्णे दीर्घः' इति सवर्णदीर्घे गवाङ्षु इति रूपं भवति।
(४१) गो अङ्षु – अवङभावे ''सर्वत्र विभाषा गोः'' इति प्रकृति भावे रूपम्।

(४२) गोऽङ्ष्‌षु – अवङ्प्रकृतिभावाभावे पूर्वरूपे रूपम्।
(४३) गवाङ्क्षु – गो अङ् सु इति दशायां ङ्णोः कुक् टुक् शरि इति कुगासामे षत्वे क्षत्वे अवङादेशे रूपम्।
(४४) गो अङ्क्षु – अवङभावे प्रकृतिभावपक्षे रूपम्।
(४५) गोऽङ्क्षु – कुगागमे पूर्वरूपे रूपम्।
(४६) गवाङ्ख्षु – अवङादेशे "चयो द्वितीया शरि पौष्करसादेरिति वाच्यम्" इति वार्तिकेन कस्य खकारे रूपम्।
(४७) गो अङ्ख्षु – प्रकृतिभावे, कुगागमे, कस्य खकारे।
(४८) गोऽङ्ख्षु – पूर्वरूपे, कुगागमे, ककारस्य द्वितीयाक्षरे खकारे रूपं भवति।

विशेषः – गत्यर्थे पूजायामर्थे च "चयो द्वितीयाः शरि पौष्करसादेरिति वाच्यम्" इति विकल्पे द्वितीयाक्षराभावे "ङणोः कुक् टुक् शरि (८-३-२८) इति सम्बन्धे अस्य वार्तिकस्य दृष्ट्या "खरि च" (८-४-५५) इति सूत्रम् अष्टाध्यायी क्रमे परत्वात् असिद्धमस्ति। अतः षण्णां रूपाणामाधिक्यं सङ्गतं नास्ति। अतः सूत्रकारः नवाधिकशतरूपाणि (१०९) एव स्वीकरोति।

ऊह्यमेषां द्विर्वचनानुनासिकविकल्पनात्।
रूपाण्यश्वाक्षिभूतानि (५२७) भवन्तीति मनीषिभिः।।

तिर्यक्। तिरश्ची। तिर्यञ्चि। पूजायां तु तिर्यङ्। तिर्यञ्चौ। तिर्यञ्चि। **इति चान्ताः।**

यकृत्, यकृती, यकृन्ति। '**पद्दन्-' (सू. २२८)** इति वा यकन्। यकानि। यक्ना, यकृता। शकृत्, शकृती। शकृन्ति, शकानि। शक्ना, शकृता। ददत्, ददती।

कारिकार्थः – गो अच् शब्दस्य "अनचि च" (४८) इति पाक्षिके द्वित्वे "अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः" इति पाक्षिके अनुनासिके अश्वाक्षिभूतानि (५२७) (सप्तविंशत्यधिकपञ्चशतानी त्यर्थः) रूपाणि भवन्ति इति वैयाकरणाः विद्वांसः स्वीकुर्वन्ति। यथा –

(क) प्रथमा विभक्तौ एकवचने सुप्रत्यये अन्त्यवर्णस्य "अनचि च" इति पाक्षिके द्वित्वे, तदभावपक्षे च अष्टादश (१८) रूपाणि भवन्ति। प्रथमा द्विवचने यानि चत्वारि रूपाणि तेषु पूजार्थकानां त्रयाणां रूपाणां ञकारस्य पाक्षिके द्वित्वे षट् रूपाणि, आहत्य सप्त (७) रूपाणि भवन्ति। प्रथमा बहुवचने पूर्वोक्तानां त्रयाणां रूपाणां ञकारस्य पाक्षिके द्वित्वे कर्तव्ये षट्रूपाणि "षण्णाम् रूपाणाम् अन्तिम इकारस्य पाक्षिके अनुनासिके (१२) द्वादशरूपाणि भवन्ति। फलतः प्रथमाविभक्तौ ३७ (सप्तत्रिंशत्) रूपाणि भवन्ति।

(ख) द्वितीया विभक्तौ प्रथमावत् सप्तत्रिंशत् (३७) रूपाणि भवन्ति।

(ग) तृतीया विभक्तौ एकवचने पूजार्थकानां त्रयाणां रूपाणां पाक्षिके द्वित्वे सप्तानां रूपाणामन्त्यस्य आकारस्य "अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः" इति पाक्षिके अनुनासिके चतुर्दशरूपाणि भवन्ति।

तृतीया-द्विवचने-गत्यर्थकानां पूजार्थकानाञ्चा षण्णां रूपाणाम् गकारङकारयोः द्वित्वे रूपसंख्या द्वादश (१२) भवति। "यणो मयो द्वे वाच्ये" इति वार्तिकेन यकारस्य पाक्षिके द्वित्वे चतुर्विंशतिः (२४) रूपाणि भवन्ति।

तृतीया विभक्तौ (बहुवचने) – षण्णां रूपाणां गत्यर्थकपूजार्थकयोः ककारङकारयोः पाक्षिके द्वित्वे द्वादश (१२) रूपाणि भवन्ति। विसर्गस्य पाक्षिके द्वित्वे चतुर्विंशतिरूपाणि भवन्ति।

(घ) चतुर्थी-एकवचने-चतुर्षु रूपेषु पूजार्थकानां रूपाणां ञकारस्य पाक्षिके द्वित्वे षड्रूपाणि। आहत्य सप्तरूपाणि (७) भवन्ति। चतुर्थी द्विवचने भ्यामि पूर्ववत् अष्टचत्वारिंशत् (४८) रूपाणि भवन्ति। चतुर्थी बहुवचने "यणो मयो द्वे वाच्ये" इति वार्तिकेन यकारस्य विसर्गस्य च द्वित्वे अष्टचत्वारिंशत् (४८) रूपाणि भवन्ति।

(ङ) पञ्चमी-एकवचने पूजार्थकानां त्रयाणां रूपाणां ञकारस्य द्वित्वे कृते गत्यर्थकस्य च एकं रूपमाहत्य सप्तरूपाणि (७) भवन्ति। सप्तानां विसर्गस पाक्षिके द्वित्वे चतुर्दश (१४) रूपाणि भवन्ति। पञ्चमी द्विवचने भ्यामि-पूर्ववत्

अष्टचत्वारिंशत् रूपाणि भवन्ति। पञ्चमी बहुवचने भ्यस्प्रत्यये पूर्ववत् अष्टचत्वारिंशत् (४८) रूपाणि भवन्ति।

(च) षष्ठी एकवचने चतुर्दशरूपाणि भवन्ति। षष्ठी द्विवचनेऽपि चतुर्दशरूपाण्येव षष्ठी बहुवचनेऽपि चतुर्दश एव रूपाणि।

(छ) सप्तम्येकवचने ङि प्रत्यये चतुर्दश रूपाणि भवन्ति द्विवचनेऽपि चतुर्दश एव रूपाणि भवन्ति। सप्तमी बहुवचने चतुरशीतिः रूपाणि भवन्ति। एवं प्रकारेण गवाञ्च् शब्दस्य सप्तसु विभक्तिषु आहत्य (५२७) सप्तविंशत्यधिक पञ्चशतं रूपाणि भवन्ति। एकः विद्वान् विद्वत्सभायां कस्याम् आगत्य उक्तवान् यत् (५२७) कस्य शब्दस्य रूपाणि भवन्ति तद्विषये श्लोकः–

जायन्ते नव सौ, तथामि च नव, भ्याम्भिस्भ्यसां संगमे ह्र
षट्सङ्ख्यानि, नवैव सुप्यथ, जसि त्रीण्येव, तद्वच्छसि।
चत्वार्यन्यवचस्सु कस्य विबुधाः शब्दस्य रूपाणि तज्-
जानन्तु प्रतिभाऽस्ति चेन्निगदितुं षाण्मासिकोऽत्रावधिः।।

तिर्यक् तिरश्ची (वै. सि. कौमुदी)– ''तिरः अञ्चतीति अर्थे'' ''ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगष्णुयुजि क्रुञ्चां च'' इति क्विन् प्रत्यये क्विनः सर्वापहारि लोपे। गत्यर्थे ''अनिदितां हल उपधाया क्ङिति'' इति नकारस्य लोपे तिरस् अच् इत्यस्य ''कृतद्धितसमासाश्च'' इति प्रातिपदिकसंज्ञायाम्।

(१) तिर्यक्-तिर्यग् – तिरस् अच् इत्यस्मात् प्रातिपदिकात् सु प्रत्यये 'हल्ङ्याभ्योदीर्घात्सुतिस्यपृक्तंहल्' इति सुलोपं प्रबाध्य ''स्वमोर्नपुंसकात्'' इति सुलुकि ''तिरसस्तिर्यलोपे'' इति तिरस् स्थाने तिरि आदेशे ''इको यणचि'' इति यणादेशे अनुबन्धलोपे तिर्यच् इति जाते ''चोः कुः'' इति कुत्वे ''झलां जशोऽन्ते'' इति जश्त्वे ''वाऽवसाने'' इति विकल्पेन चर्त्वे तिर्यक् इति रूपं सिद्ध्यति। चर्त्वाभावे तिर्यग् इति रूपं भवति।

(२) तिरश्ची – तिरस् अच् शब्दात् ''कृतद्धितसमासाश्च'' इति प्रातिपदिक संज्ञायाम् ''स्वौजसमौट्.'' इति औ विभक्तौ ''नपुंसकाच्च'' इति औ स्थाने शी आदेशे अनुबन्धलोपे तिरस् अच्+ई इति जाते ''यचि भम्'' इति भसञ्ज्ञायाम् ''अचः'' इति सूत्रेण अकारस्य लोपे तिरस् च् ई इति जाते 'अलोपे' इति प्रतिषेधात् ''तिरसस्तिर्यलोपे'' इति तिर्यादेशो न भवति ''स्तोः श्चुना श्चुः'' इति सस्य श्चुत्वे शकारे तिरश्ची इति रूपं भवति।

(३) तिर्यञ्चि – तिरस् अच् शब्दात् ''कृत्तद्धितसमासाश्च'' इति प्रातिपादिकसंज्ञायाम् ''स्वौजसमौट्.'' इति जस् प्रत्यये ''जश्शसोः शि'' इति जस् स्थाने शि आदेशे ''शि सर्वनामस्थानम्'' इति सर्वनामस्थानसञ्ज्ञायाम् ''अगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः'' इति नुमागमे अनुबन्धलोपे तिरस् अन्च्+इ इति जाते ''तिरसस्तिर्यलोपे'' इति तिरस् स्थाने तिरि आदेशे ''इको यणचि'' इति यणादेशे ''स्तोः श्चुना श्चुः'' इति श्चुत्वे तिर्यञ्चि इति रूपं भवति।

(४) तिर्यङ् – तिरस् अञ्च् क्विन् इत्यत्र पूजायामर्थे ''नाञ्चेः पूजायाम्'' इति सूत्रेण नकारलोपनिषेधे क्विनः सर्वापहारिलोपे तिरस् अञ्च् इति जाते ''कृत्तद्धितसमासाश्च'' इति प्रातिपदिक संज्ञायाम् ''स्वौजसमौट्.'' इति सु प्रत्यये ''स्वमोर्नपुंसकात्'' इति सुलोपे पदसञ्ज्ञायाम् ''तिरसस्तिर्यलोपे'' इति तिर्यादेशे ''संयोगान्तस्य लोपः'' इति चकारस्य लोपे ''निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपायः'' इति परिभाषक नकारे ''इको यणचि'' इति यणि क्विन्प्रत्ययस्य कुः इति कुत्वे तिर्यङ् इति रूपं सिद्ध्यति।

(५) तिर्यञ्ची – तिरस् अञ्च् शब्दात् औ प्रत्यये ''नपुंसकाच्च'' इति औस्थाने शी आदेशे अनुबन्धलोपे ''तिरसस्तिर्यलोपे'' इति तिर्यादेशे तिरि अञ्ची इति जाते ''इको यणचि'' इति यणि तिर्यञ्ची इति रूपं भवति।

(६) तिर्यञ्चि – तिरस् अञ्च् शब्दात् प्रातिपदिकात् जस् प्रत्यये ''जश्शसोः शि'' इति जस् स्थाने शि आदेशे अनुबन्धलोपे ''तिरसस्तिर्यलोपे'' इति तिरस् स्थाने तिर्यादेशे तिर्यञ्चि इति रूपं सिद्ध्यति। इति चान्ताः निरूपिताः।

तिर्यञ्च् शब्दस्य रूपाणि

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	तिर्यक्-तिर्यग्-तिर्यङ्	तिरश्ची-तिर्यञ्ची	तिर्यञ्चि
द्वितीया	तिर्यक्-तिर्यग्-तिर्यङ्	तिरश्ची-तिर्यञ्ची	तिर्यञ्चि
तृतीया	तिरश्चा-तिर्यञ्चा	तिर्यग्भ्याम्-तिर्यङ्भ्याम्	तिर्यग्भिः-तिर्यङ्भिः
चतुर्थी	तिरश्चे-तिर्यञ्चे	तिर्यग्भ्याम्-तिर्यङ्भ्याम्	तिर्यग्भ्यः-तिर्यङ्भ्यः
पञ्चमी	तिरश्चः-तिर्यञ्चः	तिर्यग्भ्याम्-तिर्यङ्भ्याम्	तिर्यग्भ्यः-तिर्यङ्भ्यः
षष्ठी	तिरश्चः-तिर्यञ्चः	तिरश्चोः-तिर्यञ्चोः	तिरश्चाम्-तिर्यञ्चाम्
सप्तमी	तिरश्चि-तिर्यञ्चि	तिरश्चोः-तिर्यञ्चोः	तिर्यक्षु-तिर्यङ्क्षु-तिर्यङ्क्षु
सम्बोधनम्	हे तिर्यक्-हे तिर्यग्!	हे तिरश्ची-हे तिर्यञ्ची	हे तिरश्ची, हे तिर्यञ्ची, हे तिर्यञ्चि

यकृत् शब्दस्य विभक्तिषु विशेषकार्यस्य रूपलेखनप्रकारः –

(१) **यकृत्-यकृद्** – यकृत् शब्दात् प्रातिपदिकात् सु प्रत्यये यकृत्+सु इति जाते ''स्वमोर्नपुंसकात्'' इति सुलुकि ''स्वादिष्वसर्वनामस्थाने'' इति पदसञ्ज्ञायाम् ''झलां जशोऽन्ते'' इति तकारस्य जश्त्वे दकारे यकृद् इति जाते ''वाऽवसाने'' इति विकल्पेन चर्त्वे यकृत् इति रूपं सिद्ध्यति। चर्त्वाभावे यकृद् इति रूपं भवति।

(२) **यकृती** – यकृत् शब्दात् प्रातिपदिकात् औ विभक्तौ यकृत्+औ इति जाते ''नपुंसकाच्च'' इति औ स्थाने शी आदेशे अनुबन्धलोपे यकृती इति रूपं भवति।

(३) **यकृन्ति** – यकृत् शब्दात् प्रातिपदिकात् जस् विभक्तौ ''जश्शसोः शिः'' इति जस् स्थाने शि आदेशे ''शि सर्वनामस्थानम्'' इति सर्वनामस्थानसञ्ज्ञायाम् अनुबन्धलोपे यकृत्+इ इति जाते ''नपुंसकस्य झलचः'' इति नुमागमे अनुबन्धलोपे यकृन्ति इति रूपं सिद्ध्यति।

(४) **यकानि** – यकृत् शब्दात् प्रातिपदिकात् शस् विभक्तौ ''जश्शसोः शिः'' इति शस् स्थाने शि आदेशे अनुबन्धलोपे ''शि सर्वनामस्थानम्'' इति सर्वनामस्थानसंज्ञायाम् ''पद्दन्नोमास्हृन्निशसन्.'' इति सूत्रेण यकृत् स्थाने यकन् आदेशे यकन्+इ इति जाते सर्वनामस्थाने चाऽसम्बुद्धौ इति उपधादीर्घे यकानि इति रूपं सिद्ध्यति।

(५) **यक्ना-यकृता** – यकृत् शब्दात् प्रातिपदिकात् टा विभक्तौ ''चुटू'' इति टस्येत्सञ्ज्ञायाम् ''यचि भम्'' इति भसञ्ज्ञायाम् ''पद्दन्नोमास्हृन्निशसन्.'' इति सूत्रेण विकल्पेन यकृत् स्थाने यकनादेशे यकन्+आ इति जाते ''अल्लोपोऽनः'' इति अकारस्य लोपे यक्ना इति रूपं सिद्ध्यति। यकनादेशविकल्पपक्षे यकृता इति रूपं भवति।

(१) **शकृत्-शकृद्** – शकृत् शब्दात् प्रातिपदिकात् सु प्रत्यये शकृत्+सु इति जाते ''स्वमोर्नपुंसकात्'' इति सुलुकि पदसंज्ञायाम् ''झलां जशोऽन्ते'' इति तस्य जश्त्वे दकारे ''वाऽवसाने'' इति विकल्पेन चर्त्वे शकृत् इति रूपं सिद्ध्यति। चर्त्वाभावे शकृद् इति रूपम्।

(२) **शकृती** – शकृत् शब्दात् प्रातिपदिकात् औ विभक्तौ ''नपुंसकाच्च'' इति औ स्थाने शी आदशे अनुबन्धलोपे शकृती इति रूपं सिद्ध्यति।

(३) **शकृन्ति** – शकृत् शब्दात् प्रातिपदिकात् जस् विभक्तौ ''जश्शसोः शिः'' इति जस् स्थाने शि आदेशे ''शि सर्वनामस्थानम्'' इति सर्वनामस्थानसंज्ञायाम् ''नपुंसकस्य झलचः'' इति नुमि ''नश्चापदान्तस्य झलि'' इति नस्यानुस्वारे ''अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः'' इति परसवर्णे शकृन्ति इति रूपं भवति।

(४) **शकानि** – शकृत् शब्दात् प्रातिपदिकात् शस् विभक्तौ अनुबन्धलोपे शकृत्+अस् इति जाते ''जश्शसोः शि'' इति शसः शि आदेशे अनुबन्धलोपे शकृत्+इ इति जाते ''यचि भम्'' इति भसंज्ञायाम् ''पद्दन्नोमास्हृन्निशसन्.'' इति विकल्पेन शकन् आदेशे शकन्+इ इति जाते ''सर्वनामस्थाने चाऽसम्बुद्धौ'' इति उपधादीर्घे शकानि इति रूपं भवति।

शकन् विकल्पपक्षे शकृन्ति इति रूपं भवति।

(५) शक्ना-शकृता - शकृत् शब्दात् प्रातिपदिकात् टा विभक्तौ अनुबन्धलोपे भसञ्ज्ञायाम् ''पद्दन्नोमास्.'' इति विकल्पेन शकृत् स्थाने शकन् आदेशे ''अल्लोपोऽन:'' इति अनोऽकारस्य लोपे शक्ना इति रूपं भवति। शकन्विकल्पपक्षे शकृता इति रूपं भवति।

(६) ददत्-ददद्- शतृप्रत्ययान्त ददत् शब्दात् प्रातिपदिकात् सु विभक्तौ ''स्वमोर्नपुंसकात्'' इति सुलुकि, पदसञ्ज्ञायाम्, ''झलां जशोऽन्ते'' इति तस्य जश्त्वे दकारे ''वाऽवसाने'' इति विकल्पेन चर्त्वे ददत् इति रूपं भवति। चर्त्वाभावे ददद् इति रूपं भवति।

(७) ददती - ददत् शब्दात् प्रातिपदिकात् औ विभक्तौ ''नपुंसकाच्च'' इति औ स्थाने शी आदेशे अनुबन्धलोपे ददती इति रूपं सिद्ध्यति।

४४४ वा नपुंसकस्य ७/१/७९

अभ्यस्तात् परो यः शता, तदन्तस्य क्लीबस्य नुम् वा स्यात् सर्वनामस्थाने परे।

ददन्ति, ददति। तुदत्।

सूत्रप्रकारः - विधिसूत्रम्।

पदच्छेदः - वा, नपुंसकस्य।

अनुवृत्तिः - ''नाभ्यस्ताच्छतु:'' इति सूत्रात् अभ्यस्तात्, शतुः इत्यनुवर्तेते। ''इदितो नुम्धातो:'' इति नुमनुवर्तते ''उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातो:'' इति सर्वनामस्थाने इत्यनुवर्तते। 'अङ्गस्य' इत्यस्याधिकारः।

सूत्रार्थः - अभ्यासात् परो यो शतृप्रत्ययः तदन्तस्य क्लीबस्य नुम् वा स्यात् सर्वनामस्थाने परे।

व्याख्या - ''नपुंसकस्य'' इति पदम् ''अङ्गस्य'' इत्यस्य विशेषणम्। अभ्यस्तात् इति पञ्चम्यन्तं पदम्। तस्मादित्युत्तरस्य इति परिभाषा सूत्रेण अभ्यस्तात् परस्याव्यवहितोत्तरस्य कार्यं स्यात्। ''उभे अभ्यस्तम्'' इति अभ्यस्तसंज्ञा भवति। 'शतुः' इति षष्ठ्यन्तं पदम्। अतः अर्थो भवति शतृ प्रत्ययः यस्याङ्गस्य इति। नुमः मित्वात् ''मिदचोऽन्त्यात्पर:'' इत्यस्य प्रवृत्तिर्भवति। अभ्यस्तसञ्ज्ञकत्वात् ''नाभ्यस्ताच्छतु:'' इति नुम्निषेधः भवति। अतः सूत्रमिदं तस्यापवादस्वरूपम्।

रूपलेखनप्रकारः -

ददन्ति-ददति- ददत् शब्दात् प्रातिपदिकात् जस् विभक्तौ ''जश्शसो: शि'' इति जस् स्थाने शि आदेशे अनुबन्धलोपे ''शि सर्वनामस्थानम्'' इति सर्वनामस्थानसञ्ज्ञायाम् ददत्+इ इति जाते ''नपुंसकस्य झलच:'' इति नुमागमे प्राप्ते ''उभे अभ्यस्तम्'' इति अभ्यस्तसंज्ञायाम् ''नाभ्यस्ताच्छतु:'' इति प्राप्तस्य नुमः निषेधे प्राप्ते तं प्रबाध्य ''वा नपुंसकस्य'' इति विकल्पेन नुमागमे अनुबन्धलोपे ''नश्चापदान्तस्य झलि'' इति नस्यानुस्वारे ''अनुस्वारस्य ययि परसवर्ण: इति परसवर्णे ददन्ति इति रूपं सिद्ध्यति। नुम्विकल्पपक्षे ददति इति रूपं भवति। तुद् व्यथने धातोः ''वर्तमाने लट्'' इति लटि ''लट: शतृशानचौ.'' इति लटः शतृ आदेशे अनुबन्धलोपे तुद् अत् इति जाते ''तिङ् शित् सार्वधातुकम्'' इति सार्वधातुकसञ्ज्ञायाम् ''कर्तरि शप्'' इति शपागमे प्राप्ते तं प्रबाध्य ''तुदादिभ्य: श:'' इति शप्रत्ययागमे अनुबन्धलोपे तुद अत् इति जाते ''अतो गुणे'' इति पररूपे तुदत् इत्यस्य ''कृत्तद्धितसमासाश्च'' इति प्रातिपदिकसंज्ञा भवति।

तुदत् शब्दस्य रूपलेखनप्रकारः -

तुदत्-तुदद् - तुदत् शब्दात् प्रातिपदिकात् सु प्रत्यये ''स्वमोर्नपुंसकात्'' इति सुलुकि पदत्वात् ''झलां जशोऽन्ते'' इति तस्य जश्त्वे दत्वे ''वाऽवसाने'' इति विकल्पेन चर्त्वे तुदत् इति रूपं भवति। चर्त्वाभावे तुदद् इति रूपं भवति।

४४५ आच्छीनद्योर्नुम् ७/१/८०

अवर्णान्तादङ्गात् परो यः शतुरवयवस्तदन्तस्याङ्गस्य नुम् वा स्याच्छीनद्यो: परतः।

तुदन्ती, तुदती। तुदन्ति। भात्। भान्ती, भाती। भान्ति। पचत्।

सूत्रप्रकारः-विधिसूत्रम्।

पदच्छेदः - आत्, शीनद्योः, नुम् इति।

अनुवृत्तिः - ''अङ्गस्य'' इत्यस्याधिकारः। ''वा नपुंसकस्य'' इति सूत्रात् वा इत्यनुवर्तते। ''नाभ्यस्ताच्छतुः'' इति 'शतुः' इत्यनुवर्तते।

सूत्रार्थः - अवर्णान्तात् अङ्गात् परो यः शतुरवयवः, तदन्तस्याङ्गस्य नुम् वा स्यात् शीनद्योः परतः।

व्याख्या - 'अङ्गस्य' इति पदं पञ्चम्यां विपरिणमते। ''आत्'' इति पञ्चम्यन्तं पदम्। आत् इति अङ्गात् इत्यस्य विशेषणपदम्। विशेषणात् ''येन विधिस्तदन्तस्य'' इति तदन्तविधिः अवर्णान्तात् अङ्गात् इति भवति। भ्वादि-दिवादि-तुदादि-चुरादिगणे शतुरकारे परे शबादिविकरणस्याकारस्य पररूपे कृते तकारमात्रम् अवशिष्यते। अतः शतुरवयवतकारः तदन्तात् अङ्गसञ्ज्ञकात् नुमागमः विकल्पेन भवति।

रूपलेखनप्रकारः -

तुदन्ती-तुदती - तुदत् शब्दात् प्रातिपदिकात् ''स्वौजसमौट्.'' इति औ विभक्तौ तुदत्+औ इति जाते ''नपुंसकाच्च'' इति औ स्थाने शी आदेशे अनुबन्धलोपे तुदत्+ई इति जाते ''यस्मात्प्रत्ययविधिः तदादिप्रत्ययेऽङ्गम्'' इति अङ्गसञ्ज्ञायाम् ''आच्छीनद्योर्नुम्'' इति सूत्रेण विकल्पेन नुमागमे अनुबन्धलोपे तुदन्ती इति रूपं सिद्ध्यति। नुमभावे तुदत्+ई-तुदती इति रूपं भवति।

तुदन्ति - तुदत् शब्दात् प्रातिपदिकात् जस् विभक्तौ ''जश्शसोः शिः'' इति सूत्रेण जस् स्थाने शि आदेशे ''शि सर्वनामस्थानम्'' इति सूत्रेण सर्वनामस्थानसञ्ज्ञायाम् अनुबन्धलोपे तुदत्+इ इति जाते ''उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः'' इति नुमागमे अनुबन्धलोपे तुदन्ति इति रूपं भवति। (अत्र ''नपुंसकस्य झलचः'' इति सूत्रेणापि नुमागमः भवितुं शक्यते अनुस्वारे पर सवर्णे च कृते रूपम्)।

तुदत् शब्दस्य रूपाणि

विभक्तिः	**एवचनम्**	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथमा	तुदत्-तुदद्	तुदन्ती-तुदती	तुदन्ति
द्वितीया	तुदत्-तुदद्	तुदन्ती-तुदती	तुदन्ति
तृतीया	तुदता	तुदद्भ्याम्	तुदद्भिः
चतुर्थी	तुदते	तुदद्भ्याम्	तुदद्भ्यः
पञ्चमी	तुदतः	तुदद्भ्याम्	तुदद्भ्यः
षष्ठी	तुदतः	तुदतोः	तुदताम्
सप्तमी	तुदति	तुदतोः	तुदत्सु
सम्बोधनम्	हे तुदत्-हे तुदद्!	हे तुदन्ती-हे तुदती!	हे तुदन्ति

जुहोत्यादिगणे पठित 'भा दीप्तौ' धातोः लटि शतृप्रत्यये भात् इति तकारान्तरूपलेखनप्रकारः -

(१) भात्-भाद् - भात् शब्दात् ''कृत्तद्धितसमासश्च'' इति प्रातिपदिकसंज्ञायाम् ''स्वौजसमौट्.'' इति सु प्रत्यये ''स्वमोर्नपुंसकात्'' इति सु लुकि पदसंज्ञायाम् 'झलां जशोऽन्ते' इति तस्य जश्त्वे दकारे ''वाऽवसाने'' इति विकल्पेन चर्त्वे भात् इति रूपं सिद्ध्यति। चर्त्वाभावे भाद् इति रूपं भवति।

(२) भान्ती-भाती - भात् शब्दात् प्रातिपदिकात् औ विभक्तौ ''नपुंसकाच्च'' इति औ स्थाने शी आदेशे अनुबन्धलोपे भात्+ई इति जाते ''आच्छीनद्योर्नुम्'' इति विकल्पेन नुमागमे अनुबन्धलोपे भान्ती इति रूपं सिद्ध्यति। नुमभावपक्षे भाती इति रूपं भवति।

(३) भान्ति- भात् शब्दात् प्रातिपदिकात् जस् विभक्तौ ''जश्शसोः शिः'' इति जसः शि-आदेशे ''शि सर्वनामस्थानम्''

इति सर्वनामस्थान संज्ञायाम् अनुबन्धलोपे ''नपुंसकस्य झलचः'' इति नुमागमे अनुबन्धलोपे भान्ति इति रूपं सिद्ध्यति।

''डुपचष् पाके'' इत्यस्मात् पच् धातोः शतृप्रत्यये पचत् इति शतृप्रत्ययान्त शब्दस्य रूपलेखनप्रकारः –

पचत्-पचद्- पचत् शब्दात् ''कृत्तद्धितसमासाश्च'' इति प्रातिपदिकसंज्ञायाम् ''स्वौजसमौट्.'' इति सु प्रत्यये पचत्+सु इति जाते ''स्वमोर्नपुंसकात्'' इति सुलुकि ''झलां जशोऽन्ते'' इति तस्य जश्त्वे दकारे ''वाऽवसाने'' इति विकल्पेन चर्त्वे पचत् इति रूपं सिद्ध्यति। चर्त्वाभावे पचद् इति रूपं भवति।

४४६ शप्श्यनोर्नित्यम् ७/१/८१

शप्श्यनोरात्परो यः शतुरवयवस्तदन्तस्य नित्यं नुम् स्याच्छीनद्योः परतः।

पचन्ती। पचन्ति। दीव्यत्। दीव्यन्ती। दीव्यन्ति। इति तान्ताः।

सूत्रप्रकारः- विधिसूत्रमिदम्।

पदच्छेदः – शप्श्यनोः, नित्यम्।

अनुवृत्तिः – 'अङ्गस्य' इत्यस्याधिकारः। ''आच्छीनद्योर्नुम्'' इति सूत्रमनुवर्तते। ''नाभ्यस्ताच्छतुः'' इति सूत्रात् 'शतुः' इत्यनुवर्तते।

सूत्रार्थः – शप्श्यनोरात् परो यः शतुरवयवस्तदन्तस्य नित्यं नुमागमः स्यात् शीनद्योः परतः।

व्याख्या – 'शप्श्यनोः' इति षष्ठ्यन्तं पदम्। 'कर्तरि शप्' इत्यतः शप्, ''दिवादिभ्यः श्यन्'' इति श्यन् प्रत्ययश्च भवति। शपः अनुबन्धलोपे अकारः अवशिष्यते, श्यन् इत्यस्य यकारः अवशिष्यते। अनुवृत्तः आत् ग्रहणात् शपः अकारस्य श्यन् इत्यस्य यकारस्थाकारस्य ग्रहणं भवति।

रूपलेखनप्रकारः –

पचन्ती – पचत् शब्दात् प्रातिपदिकात् औ विभक्तौ ''नपुंसकाच्च'' इति औ स्थाने शी आदेशे अनुबन्धलोपे पचत्+ई इति जाते ''अन्तादिवच्च'' इति सहायतया ''यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादिप्रत्ययेऽङ्गम्'' इति अङ्गसञ्ज्ञायाम् ''शप्श्यनोर्नित्यम्'' इति नुमागमे अनुबन्धलोपे पचन्त्+ई इति जाते ''नश्चापदान्तस्य झलि'' इति नस्यानुस्वारे ''अनुस्वारस्य ययि पर सवर्णः'' इति परसवर्णे पचन्ती इति रूपं सिद्ध्यति।

पचन्ति – पचत् शब्दात् प्रातिपदिकात् जस् विभक्तौ ''जश्शसोः शिः'' इति जस् स्थाने शि आदेशे ''शि सर्वनामस्थानम्'' इति सर्वनामस्थान सञ्ज्ञायाम् ''नपुंसकस्य झलचः'' इति नुमागमे अनुबन्धलोपे पचन्ति इति रूपं सिद्ध्यति।

ध्यातव्यः – पचत् शब्दवत् एव गच्छत्, चलत्, भवत्, नयत्, नमत्, वदत् इत्यादिभ्वादिगणीय शब्दाः, चोरयत् इति चुरादिगणीय शब्दश्च सिद्ध्यन्ति।

दिवु क्रीडा विजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुति मोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु इति धातोः लटि, लटः शतृ–आदेशे ''दिवादिभ्यः श्यन्'' इति श्यनि दिव्+श्यन्+शतृ इति जाते अनुबन्धलोपे ''हलि च'' इति उपधादीर्घे ''अतो गुणे'' इति पररूपे दीव्यत् शब्दः निष्पद्यते।

दीव्यत् शब्दस्य रूपलेखनप्रकारः –

दीव्यत्-दीव्यद्- दीव्यत् शब्दात् प्रातिपदिकात् सु प्रत्यये दीव्यत्+सु इति जाते ''स्वमोर्नपुंसकात्'' इति सुलुकि, पदसञ्ज्ञायाम्, ''झलां जशोऽन्ते'' इति जश्त्वे ''वाऽवसाने'' इति वैकल्पिके चर्त्वे दीव्यत् इति रूपं भवति। चर्त्वाभावे दीव्यद् इति रूपं भवति।

दीव्यन्ती – दीव्यत् शब्दात् प्रातिपदिकात् औ विभक्तौ ''नपुंसकाच्च'' इति औ स्थाने शी आदेशे अनुबन्धलोपे दीव्यत् इति जाते ''शप्श्यनोर्नित्यम्'' इति नुमागमे अनुबन्धलोपे अनुस्वारे परसवर्णे च कृते दीव्यन्ती इति रूपं सिद्ध्यति।

एवमेव सीव्यत्, अस्यत्, कुप्यत्, शुध्यत् इत्यादयः शब्दाः सिद्ध्यन्ति।

इति तान्ताः निरूपिताः।

स्वप्, स्वब्। स्वपी। नित्यात्परादपि नुमः प्राक् **'अमृन्-' (सू. २७७)** इति दीर्घः। प्रतिपदोक्तत्वाद् नुम् – स्वाम्पि। **'निरवकाशत्वं प्रतिपदोक्तत्वम्'** इति पक्षे तु प्रकृते तद्विरहान्नुमेव। स्वम्पि। स्वपा। **'अपो भि' (सू. ४४२)** स्वद्भ्याम्। स्वद्भिः। **इति पान्ताः। 'अर्तिपृवपि-' (उ.सू. २७४)** इत्यादिना धनेरुस्। षत्वस्यासिद्धत्वाद् रुत्वम्। धनुः। धनुषी। **'सान्त-' (सू. ३१७)** इति दीर्घः। **'नुम्विसर्जनीय-' (सू. ४३४)** इति षत्वम्। धनूंषि। धनुषा। धनुर्भ्याम्। एवं चक्षुर्हविरादयः। पिपठिषतेः क्विप्। **'र्वो-' (सू. ४३३)** इति दीर्घः। पिपठीः। पिपठिषी। अल्लोपस्य स्थानिवत्वाःझलन्तलक्षणो नुम् न। स्वविधौ स्थानिवत्वाभावादजन्तलक्षणोऽपि नुम् न। पिपठिषि। पिपठीर्भ्यामित्यादि पुंवत्। **इति षान्ताः।** पयः, पयसी, पयांसि। पयसा, पयोभ्याम् इत्यादि। सुपुम्। सुपुंसी। सुपुमांसि। अदः। विभक्तिकार्यम्, उत्वमत्वे-अमू। अमूनि। शेषं पुंवत्। **इति सान्ताः।**

रूपलेखनप्रकारः -

स्वप्-स्वब्-स्वप् शब्दात् ''कृत्तद्धितसमासाश्च'' इति प्रातिपदिकसंज्ञायाम् ''स्वौजसमौट्.'' इति सु प्रत्यये ''स्वमोर्नपुंसकात्'' इति सुलुकि पदसञ्ज्ञायाम् ''झलां जशोऽन्ते'' इति पकारस्य जश्त्वे बकारे ''वाऽवसाने'' इति विकल्पेन चर्त्वे स्वप् इति रूपं सिद्ध्यति। चर्त्वाभावे स्वब् इति रूपं सिद्ध्यति।

स्वपी-स्वप् शब्दात् प्रातिपदिकात् औ विभक्तौ ''नपुंसकाच्च'' इति औ स्थाने शी आदेशे अनुबन्धलोपे स्वपी इति रूपं सिद्धम्।

स्वाम्पि - स्वप् शब्दात् प्रातिपदिकात् जस् विभक्तौ ''जश्शसोः शिः'' इति जस् स्थाने शि आदेशे अनुबन्धलोपे ''शि सर्वनामस्थानम्'' इति सर्वनामस्थानसञ्ज्ञायाम् ''लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणम्'' इति परिभाषाबलेन नित्यात्परादपि नुमः प्राक् ''असृन्तृच्स्वसृनप्तृनेष्टृत्वष्टृक्षत्तृहोतृपोतृप्रशास्तृणाम्'' इति उपधादीर्घे स्वाप्+इ इति जाते ''नपुंसकस्य झलचः'' इति नुमागमे अनुबन्धलोपे स्वान्प्+इ इति जाते ''नश्चापदान्तस्य झलि'' इति नस्यानुस्वारे ''अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः'' इति परसवर्णे स्वाम्पि इति रूपं सिद्धम्।

स्वम्पि - स्वप्+शस्, शस् स्थाने शि आदेशे, सर्वनामस्थानसञ्ज्ञायाम् ''निरवकाशत्वं प्रतिपदोक्तम्'' इति पक्षे प्रकृते नुमि एव कृते अनुस्वारे परसवर्णे च कृते स्वम्पि इति रूपं सिद्ध्यति।

स्वपा-स्वप् शब्दात् प्रातिपदिकात् टा विभक्तौ अनुबन्धलोपे स्वप इति रूपं भवति।

स्वद्भ्याम् - स्वप् शब्दात् प्रातिपदिकात् भ्याम् विभक्तौ स्वप्+भ्याम् इति जाते ''स्वादिष्वसर्वनामस्थाने'' इति पदसञ्ज्ञायाम् ''अपोभिः'' इति पस्य तकारे ''झलां जशोऽन्ते'' इति जश्त्वे स्वद्भ्याम् इति रूपं भवति।

स्वद्भिः - स्वप् शब्दात् भिस् प्रत्यये पदसञ्ज्ञायाम् ''अपोभिः'' इति पस्यदकारे स्वद्भिः इति सिद्ध्यति।

इति पकारान्ताः निरूपिताः।

धन धान्ये (जुहो. प.) अथवा धन शब्दे धातोः ''अतिपृवपियजितनिधनितपिभ्यो नित्'' इति औणादिक सूत्रेण उस् प्रत्यये ''आदेश प्रत्यययोः'' इति उस् प्रत्ययावयवसस्य षत्वे 'धनुष्' इति शब्दः निष्पद्यते। धनुष् शब्दस्य रूपलेखनप्रकारः -

धनुः - धनुष् शब्दात् प्रातिपदिकात् सु प्रत्यये अनुबन्धलोपे धनुष्+स् इति जाते ''हल्ङ्याब्भ्योदीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल्'' इति सुलोपे प्राप्ते ''स्वमोर्नपुंसकात्'' इति सुलुकि धनुष् इति जाते ''आदेशप्रत्यययोः'' इति षत्वस्यासिद्धत्वात् ''ससजुषो रुः'' इति सस्य रुत्वे अनुबन्धलोपे रेफस्य विसर्गे च धनुः इति रूपं भवति।

धनुषी - धनुष् शब्दात् प्रातिपदिकात् ''औ'' विभक्तौ ''नपुंसकाच्च'' इति औ स्थाने शी आदेशे अनुबन्धलोपे धनुषी इति रूपं सिद्धयति।

धनूंषि - धनुष् शब्दात् प्रातिपदिकात् जस् प्रत्यये ''जश्शसोः शिः'' इति जस् स्थाने शि आदेशे ''शि सर्वनामस्थानम्'' इति सर्वनामस्थान संज्ञायाम् अनुबन्धलोपे धनुष्+इ इति जाते ''नपुंसकस्य झलचः'' इति नुमागमे अनुबन्धलोपे

धनुन्‌ष्+इ इति जाते ''सान्तमहत: संयोगस्य'' इति उपधादीर्घे धनून्‌ष्+इ इति जाते ''निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपाय:'' इति षस्य सत्वे ''नश्चापदान्तस्य झलि'' इति नस्यानुस्वारे नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेऽपि (३५२) इति सस्य षत्वे धनूंषि इति रूपं सिद्धम्।

धनुषा – धनुष् शब्दात् प्रातिपदिकात् टा विभक्तौ अनुबन्धलोपे धनुषा इति रूपं सिद्ध्यति।

धनुर्भ्याम् – धनुष् शब्दात् प्रातिपदिकात् भ्यामि प्रत्यये धनुष्+भ्याम् इति जाते ''स्वादिष्वसर्वनामस्थाने'' इति पदसञ्ज्ञायाम् षत्वस्य असिद्धत्वात् ''ससजुषो रु:'' इति सस्य रुत्वे अनुबन्धलोपे धनुर्भ्याम् इति रूपं सिद्ध्यति।

धनुष् शब्दस्य रूपाणि

विभक्ति:	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	धनु:	धनुषी	धनूंषि
द्वितीया	धनु:	धनुषी	धनूंषि
तृतीया	धनुषा	धनुर्भ्याम्	धनुर्भि:
चतुर्थी	धनुषे	धनुर्भ्याम्	धनुर्भ्य:
पञ्चमी	धनुष:	धनुर्भ्याम्	धनुर्भ्य:
षष्ठी	धनुष:	धनुषो:	धनुषाम्
सप्तमी	धनुषि	धनुषो:	धनु:षु-धनुष्षु
सम्बोधनम्	हे धनु:!	हे धनुषी!	हे धनूंषि!

धनुषु, धनुष्षु – धनुष् शब्दात् प्रातिपदिकात् सुप् प्रत्यये अनुबन्धलोपे सस्य ''आदेशप्रत्यययो:'' इति षत्वे धनुष्+षु इति जाते ''षत्वस्यासिद्धत्वात्'' वाशरि इति विकल्पेन सस्य विसर्गे धनु:षु इति रूपं सिद्ध्यति। विसर्गविकल्पपक्षे ''ष्टुना ष्टु:'' इति सस्य ष्टुत्वे धनुष्षु इति रूपं भवति।

अन्योदाहरणानि –

एवंप्रकारेणैव – चक्षुषु, हविष्, वपुष्, जनुष्, यजुष्, ज्योतिष्, आयुष्, अरुष्, अर्चिष्, सर्पिष्, तनुष् इत्यादय: शब्दा: निष्पद्यन्ते।

'पठितुमिच्छति' इत्यर्थे सन्नन्ताद् पठ् धातो: क्विपि, क्विप: सर्वापहारिलोपे ''अतो लोप:'' इत्यकारस्य लोपे पिपठिष् इति शब्द: निष्पद्यते।

पिपठी:– पिपठिष् शब्दात् प्रातिपदिकात् ''स्वौजसमौट्.'' इति सु प्रत्यये पिपठिष्+सु इति जाते ''स्वमोर्नपुंसकात्'' इति सुलुकि पिपठिष् इति जाते ''स्वादिष्वसर्वनामस्थाने'' इति पदसञ्ज्ञायाम् ''आदेशप्रत्यययो:'' इति षत्वस्यासिद्धत्वात् ''ससजुषो रु:'' इति रुत्वे अनुबन्धलोपे पिपठिर् इति जाते ''र्वोरुपधाया दीर्घ इक:'' इति उपधादीर्घे पिपठीर् इति जाते खरवसानयोर्विसर्जनीय: इति रेफस्य विसर्गे पिपठी: इति रूपं सिद्धम्।

पिपठिषी-पिपठिष् शब्दात् प्रातिपदिकात् औ विभक्तौ ''नपुंसकाच्च'' इति औ स्थाने शी आदेशे अनुबन्धलोपे पिपठिषी इति रूपं सिद्ध्यति।

पिपठिषि – पिपठिष् शब्दात् प्रातिपदिकात् जस् प्रत्यये ''जश्शसो: शि:'' इति जस् स्थाने शि आदेशे ''शि सर्वनामस्थानम्'' इति सर्वनामस्थान सञ्ज्ञायाम् अनुबन्धलोपे पिपठिष्+इ इति जाते ''अतो लोप:'' इति अल्लोपस्य स्थानिवद्भावात् ''नपुंसकस्य झलच:'' इति झलन्तलक्षणो नुम् न भवति। स्वविधौ स्थानिवद्भावाभावात् ''उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातो:'' इति नुमागमोऽपि न भवति। पिपठिषि इति रूपं सिद्ध्यति।

पिपठीर्भ्याम् – पिपठिष् शब्दात् प्रातिपदिकात् भ्याम्-विभक्तौ पिपठिष्+भ्याम् इति जाते ''स्वादिष्वसर्वनामस्थाने'' इति पदसञ्ज्ञायाम् ''आदेशप्रत्यययो:'' इति षत्वस्यासिद्धत्वात् ''ससजुषो रु:'' इति

सस्य रुत्वे अनुबन्धलोपे पिपठिर्+भ्याम् इति जाते र्वोरुपधाया दीर्घ इक: – ३३३ इति उपधादीर्घेपिपठीर्भ्याम् इति रूपं सिद्धम्।

पिपठिष् शब्दस्य रूपाणि

विभक्ति:	**एकवचनम्**	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथमा	पिपठी:	पिपठिषी	पिपठिषि
द्वितीया	पिपठी:	पिपठिषी	पिपठिषि
तृतीया	पिपठिषा	पिपठीर्भ्याम्	पिपठीर्भि:
चतुर्थी	पिपठिषे	पिपठीर्भ्याम्	पिपठीर्भ्य:
पञ्चमी	पिपठिष:	पिपठीर्भ्याम्	पिपठीर्भ्य:
षष्ठी	पिपठिष:	पिपठिषो:	पिपठिषाम्
सप्तमी	पिपठिषि	पिपठिषो:	पिपठी:षु पिपठीष्षु
सम्बोधनम्	हे पिपठी:!	हे पिपठिषी!	हे पिपठिषि!

इति षकारान्ता: शब्दा:।

(१) पय: – पयस् शब्दात् प्रातिपदिकात् ''स्वौजसमौट्.'' इति सु प्रत्यये ''स्वमोर्नपुंसकात्'' इति सुलुकि ''स्वादिष्वसर्वनामस्थाने'' इति पदसञ्ज्ञायाम् ''ससजुषो रु:'' इति सस्य रुत्वे अनुबन्धलोपे पयद् इति जाते ''खरवासनयोर्विसर्जनीय:'' इति रेफस्य विसर्गे पय: इति रूपं सिद्धम्।

(२) पयसी – पयस् शब्दात् प्रातिपदिकात् औ विभक्तौ ''नपुंसकाच्च'' इति औ स्थाने शी आदेशे अनुबन्धलोपे पयसी इति रूपं सिद्धम्।

(३) पयांसि – पयस् शब्दात् प्रातिपदिकात् ''स्वौजसमौट्.'' इति जस् विभक्तौ ''जश्शसो: शि:'' इति जस् स्थाने शि आदेशे ''शि सर्वनामस्थानम्'' इति सर्वनामस्थानसञ्ज्ञायाम् अनुबन्धलोपे पयस्+इ इति जाते ''नपुंसकस्य झलच:'' इति नुमागमे अनुबन्धलोपे पयन्स्+इ इति जाते ''सान्तमहत: संयोगस्य'' इति उपधादीर्घे ''नश्चापदान्तस्य झलि'' इति मस्य अनुस्वारे पयांसि इति रूपं सिद्धम्।

(४) पयोभ्याम् – पयस् शब्दात् प्रातिपदिकात् भ्यामि विभक्तौ पयस्+भ्याम् इति जाते ''स्वादिष्वसर्वनामस्थाने'' इति पदसञ्ज्ञायाम् ''ससजुषो रु:'' इति सस्य रुत्वे अनुबन्धलोपे पयर्+भ्याम् इति जाते ''हशि च'' इति रेफस्य उत्वे पय उ+भ्याम् इति जाते ''आद्गुण:'' इति अकारोकारयो: गुणे पयोभ्याम् इति रूपं सिद्धम्।

पयस् शब्दस्य रूपाणि

विभक्ति:	**एवकचनम्**	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथमा	पय:	पयसी	पयांसि
द्वितीया	पय:	पयसी	पयांसि
तृतीया	पयसा	पयोभ्याम्	पयोभि:
चतुर्थी	पयसे	पयोभ्याम्	पयोभ्य:
पञ्चमी	पयस:	पयोभ्याम्	पयोभ्य:
षष्ठी	पयस:	पयसो:	पयसाम्
सप्तमी	पयसि	पयसो:	पय:सु, पयस्सु
सम्बोधनम्	हे पय:!	हे पयसी!	हे पयांसि!

अन्योदाहरणानि –

एवं प्रकारेण–चेतस्, तपस्, अम्भस्, अर्शस्, उरस्, तमस्, रहस्, रेतस्, सरस्, स्रोतस, वयस्, तेजस्, यशस्, मनस्, रजस्, वक्षस्, एते सकारान्ताः शब्दाः निष्पद्यन्ते।

सुपुंस् – शु–शोभनाः पुमांसो यस्य गृहस्य इति बहुव्रीहिसमासः, सुपुंस् शब्दस्य रूपलेखनप्रकारः –

(१) सुपुम् – सुपुंस् शब्दात् ''कृत्तद्धितसमासाश्च'' इति सूत्रेण प्रातिपदिक संज्ञायाम् ''स्वौजसमौट्.'' इति सु प्रत्यये सुपुंस्+सु इति जाते ''स्वमोर्नपुंसकात्'' इति सुलुकि सुपुंस् इति जाते ''संयोगान्तस्य लोपः'' इति सकारस्य लोपे ''निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपायः'' इति परिभाषया अनुस्वारस्यमकारे सुपुम् इति रूपं सिद्ध्यति।

(२) सुपुंसी – सुपुंस् शब्दात् प्रातिपदिकात् औ विभक्तौ सुपुंस्+औ इति जाते ''नपुंसकाच्च'' इति औ स्थाने शी आदेशे अनुबन्धलोपे सुपुंसी इति रूपं सिद्धम्।

(३) सुपुमांसि – सुपुंस् इत्यस्मात् प्रातिपदिकात् जस्विभक्तौ ''जश्शसोः शिः'' इति जस् स्थाने शि आदेशे अनुबन्धलोपे ''शि सर्वनामस्थानम्'' इति सर्वनामस्थानसञ्ज्ञायाम् सुपुंस्+इ इति जाते ''पुंसोऽसुङ्'' इति सूत्रेण असुङ् अन्त्यादेशे सुपुमस्+इ इति जाते ''नपुंसकस्य झलचः'' इति सूत्रेण नुमागमे अनुबन्धलोपे ''सान्तमहतः संयोगस्य'' इति उपधादीर्घे ''नश्चापदान्तस्य झलि'' इति नस्यानुस्वारे सुपुमांसि इति रूपं सिद्ध्यति।

द्वितीया विभक्तौ एवमेव रूपाणि भवन्ति। शेषं पुंवत्।

अदस् शब्दस्य रूपलेखनप्रकारः –

(१) अदः – अदस् शब्दात् ''कृत्तद्धितसमासाश्च'' इति प्रातिपदिकसंज्ञायाम् ''स्वौजसमौट्.'' इति सुप्रत्यये अदस्+सु इति जाते ''स्वमोर्नपुंसकात्'' इति सुलुकि अदस् इति जाते ''स्वादिष्वसर्वनामस्थाने'' इति पदसञ्ज्ञायाम् ''ससजुषो रुः'' इति सस्य रुत्वे अनुबन्धलोपे ''खरवसानयोर्विसर्जनीयः'' इति रेफस्य विसर्गे अदः इति रूपं सिद्ध्यति।

(२) अमू – अदस् शब्दात् प्रातिपदिकात् औ विभक्तौ ''नपुंसकाच्च'' इति औ स्थाने शी आदेशे अनुबन्धलोपे अदस्+ई इति जाते ''त्यदादीनामः'' इति सस्य अत्वे अद अ+ई इति जाते ''अतो गुणे'' इति पररूपे अद+ई इति जाते ''आद्गुणः'' इति अकार–ईकारयोः गुणे अदे इति जाते 'अदसोऽसेर्दादु दो मः' इति मूत्वे कृते अमू इति रूपं सिद्ध्यति।

(३) अमूनि – अदस् शब्दात् प्रातिपदिकात् प्रथमाबहुवचने जस् विभक्तौ अदस्+जस् इति जाते ''जश्शसोः शिः'' इति जसः शि आदेशे ''शि सर्वनामस्थानम्'' इति सर्वनामस्थानसञ्ज्ञायाम् अदस्+इ इति जाते ''त्यदादीनामः'' इति सस्य अत्वे ''अतो गुणे'' इति पररूपे अद+इ इति जाते ''उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः'' इति नुमागमे अनुबन्धलोपे अदन्+इ इति जाते ''सर्वनामस्थाने चाऽसम्बुद्धौ'' इति उपधादीर्घे अदानि इति जाते अदसोऽसेर्दादु दो मः इति मूत्वे कृते अमूनि इति रूपं भवति।

शेषं पुंवत्।

अदस् शब्दस्य नपुंसकलिङ्गे रूपाणि

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	अदः	अमू	अमूनि
द्वितीया	अदः	अमू	अमूनि
तृतीया	अमुना	अमूभ्याम्	अमीभिः
चतुर्थी	अमुष्मै	अमूभ्याम्	अमीभ्यः
पञ्चमी	अमुष्मात्	अमूभ्याम्	अमीभ्यः
षष्ठी	अमुष्य	अमुयोः	अमीषाम्

सप्तमी	अमुष्मिन्	अमुयोः	अमीषु

त्यदादीनां सम्बोधनं नास्ति। इति सकारान्ताः।

इति वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्यां हलन्तनपुंसकलिङ्गप्रकरणं समाप्तम्।

हलन्तनपुंसकलिङ्गप्रकरणे-अभ्यासार्थप्रश्नाः

(क) वस्तुनिष्ठ प्रश्नाः -

(१) अहोभ्याम् इति प्रयोगे रुत्वं केन सूत्रेण भवति?

(क) ससजुषो रुः (ख) अहन् (ग) रोऽसुपि (घ) हशि च

(२) चतुर् शब्दे नपुंसके प्रथमाबहुवचने किं रूपम्?

(क) चत्वारः (ख) चतस्रः (ग) चत्वारि (घ) चतुर्णाम्

(ख) अतिलघूत्तरात्मकप्रश्नाः -

(१) स्वनड्वांहि इत्यत्र आमागमः केन सूत्रेण भवति?

(२) इदम् शब्दस्यान्वादेशे द्वितीयैकवचने किं रूपं भवति?

(३) ऊर्न्जि इति प्रयोगः कस्यां विभक्तौ रूपं भवति?

(ग) लघूत्तरात्मकप्रश्नाः -

(१) ''शप्श्यनोर्नित्यम्'' इति सूत्रं व्याख्यायत।

(२) ददत् शब्दस्य रूपाणि लिखत।

(३) अदस् शब्दस्य नपुंसके रूपाणि लिखत।

(४) वार्षु इत्यत्र खरि परे रेफस्य विसर्गः कथं न भवति?

(घ) निबन्धात्मकप्रश्नाः -

(१) गो अञ्च् शब्दस्य १०९ (नवाधिकशतम्) रूपाणां विवेचनं कुरुत।

(२) निम्नलिखितप्रयोगाः सूत्रनिर्देशपुरःसरं साधनीयाः।

ऊर्न्जि, चत्वारि, अह्नी, धनूंषि, पयोभिः, धनुष्षु, हे दण्डि, स्वनडुत्, अमूनि।